Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Այս աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

տարածել և տպագրել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ վերամշակել տվյալ նյութը՝ ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

493

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ
ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷ

Գրեց՝

ՆԱԶԱՐԷԹ ՓԻՐԱՆԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՅՔԱՐ»Ի

ՊՈՍՏՈՆ

1924

Ս Ր Տ Ա Ձ Օ Ն

Վաղամեռ Քրոջս «Լուսիա»ին

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այս գրքոյկը՝ որուն պարունակած դրուագները յօդուած առ յօդուած հրատարակուած էին՝ կարճ անցեալին՝ «ԱՐՕՐ»ի, «ՊԱՀԱԿ»ի եւ «ԱԶԳ-ՊԱՀԱԿ»ի մէջ՝ ակնկալելու չէ երբէք որ ներկայացնէ ընդհանուր փախստական հայութեան պատմութիւնը, եւ ոչ ալ գծէ այն ընդհանուր խոր ու մանրակրկիտ պատկերները Հայ տարագրութեան սրտաճմլիկ տեսարաններուն, զորս բախտի փոթորիկը իր աւերիչ շունչով ստեղծեց համաշխարհային պատերազմի արիւնահեղ տարիներուն:

Այս գրքոյկը կը ներկայացնէ միայն փախստական կեանքի առհասարակ անձնական պատմութեան մէկ քանի նմուշներ, որը նաեւ պատմութիւնն է ընդհանրապէս տեղէ տեղ իր տունէն խլուած թափառական Հայ մէկ հատուածին՝ որ տեղի ունեցաւ 1917-ի Կովկասեան կռիւներէն յետոյ:

Երբ փախստական հայը մի օր օտարութեան անողոք լուծը թօթափած կը վերադառնայ ընտանի ծիծառներու հետ Հայրենի անուշ տնակը վերաշինելու, երբ կը բոլորուի սիրելիներով իր ընտանեկան մաքուր, երջանիկ յարկին տակ՝ Ազատ Հայրենիքի շունչով հովանաւորուած՝ պիտի կարդայ այս տողերը ու հոն՝ այն պահուն պիտի յիշէ՝

ՈՐ ԻՐ ՀԱՒԱՏՔԸ ԶԻՆՔ ՊԱՀԵՑ·

ՈՐ ԻՐ ՅՈՅՍԸ ԶԻՆՔ ԱՊՐԵՑՈՒՑ:

Ն. Փ.

ՏԱՐԻԱԼԻ ԿԻՐՃԸ – ՄԱՋԷ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Կ՚երթար հայ անտունի կարաւանը, մոխրացած հայրենիքի վառ յոյսերը իր ցաւոտ լանջքին տակ անթեղած, Թափառականի դողը իր ծունկերուն չորցած, աչքերը շըւարուն ու մոլոր, խորհուրդները մրրկիչ ու լլկիչ, իրեն վիճակուած դարաւոր ոխակալ բախտը կը մղէր զինք իր անորոշ ճակատագրին այս անգամ ալ: Սգերթն է այս հայ զրկեալ կարաւանին, ոչ ոք գիտէ թէ ան մինչեւ ո՞ւր պիտի քալէ, ո՞ւր պիտի ընէ իր հանգչելու վերջին կայանը: Տուն չունի ան քաղցրիկ եւ ոչ օճախ նուիրական. իր երբեմնի բունիկը չքնաղ՝ ամայի է հիմա, խուլ, ամայի աւերակ. հոն գարուն չկայ հիմա, իր զուարթ ծիծառները քիւերու տակ չեն ծուար. հոն զեփիւռը մահաբոյր է հիմա, հոն ջուրերը թունալից են, հոն դաշտերը արիւնաներկ, հոն բլրակները գանկային, հոն ձորերը քստմնելի, հոն ոճիրը կը տիրէ, սաթայէլը դժոխային:

Վրաստանի ծաղկեալ ափերն ալ անհիւրընկալ վայրեր են դարձեր, ու կը շարժի հայ մեծ կարաւանը դէպի տանջանքի ցաւագար անորոշ ճամբաները: Անոր մթին ճակատը խարանուած է, խոշտանգուած բախտին կոյր նետերով, անոր վշտասուն աչքերը անյոյս հորիզոններու կը նային, անոր թափառկոտ մաշած ցուպը հանգիստ տեղ կ՚որոնէ դողահար իր ոտքերուն որ ալ պարտասած են ու ալ շարժելու անկարող. վշտի բեռան տակ կարկամած է ան, ցնորած է կարծես, խելագարած մօր մը պէս որուն սիրասուն զաւակները ճակատագրային անողոք կարգադրութեամբ մը գազաններէ, արիւնկզակ բորենիներէ յօշոտուած են պատառ պատառ եւ ինք խելայեղ յոյս մը կը խնդրէ, բանի մը համար կ՚երկարէ իր դողահար ձեռքերը բայց ոչ ոք, ոչ ոք ականջ կը դնէ

անոր աղաչաւոր ձայնին․ հորիզոնէ հորիզոն կ՚անցնի եւ սակայն ցաւոտ սիրտը միշտ լանջքին տակ կը մնայ, վէշտի բեռը արճիճի պէս ուսերէն վար կախուած, դարդ ու մորմոք իր ճակտին միշտ կնքուած։

Այս անգամ Թրքահայը մինակ չէ իր թափառկոտ ճամբուն մէջ․ անոր կ՚ընկերակցի մեծ հատուած մը Կովկասահայութենէն, որուն սիրտը նոյն խորհուրդի դառն մրմուռներով, նոյն վշտի ցնցող դալարումներով կը կոտտայ․ տառապանքով նոյնացած է, իրեն ճամբան նոյն անողոք ճամբան է, թէեւ անոր բաղձանքը եղած էր իր հայրենի հողի, կեանքի ու ինչքի ապահովութեան հետ Թրքահայութեան ալ հայրենիքի, ազատ կեանքի ու ապրումի բարօրիկ օրերը, սակայն դժխեմ ճակատագիրը հայուն՝ երկու եղբայր հատուածները նոյն ցաւերովը մկրտեց, նոյն արցունքով թրջեց անոնց աչքերը, նոյն տառապանքի ծոցին մէջ ամփոփեց երկու սրտերու պէս որ մէկ լանջքի տակ կը հանդչին կողք կողքի ուրախ եւ կամ թախծոտ։

1918 Մայիս 20 թուականն է, պատմական թուական մը Թուրքի ու Գերմանի, մահիկի ու խաչի իրարաձոյլ դրօշն է որ անկուած է Սեւ Ծովի մեծ քաղաքի Պաթումի գլխին․ դրօշ մը որ գողունի յարաբերութիւններով ապօրինի ծնողքներէ վիժած զաւկի մը պէս երեւան եկած է, դառնալով մղձաւանջ մը արեւելքի քրիստոնեայ ժողովուրդներու ու հասարակ եւ մասնաւորապէս հայ տանջահար ժողովրդեան։

Երանելի՜ Գերմանիա ինչ ալ շուտ մոռցած էր երէկի իր պատմական յուսաշող երկինքը, իր պատուաբեր անցեալը․ իր խղճամիտ ժողովրդեան լումաներով, հսկայ զոհաբերութիւններով մղած կռիւները սուրբ վայրեր փրկելու, ազատելու քրիստոնեայ տարրերը մահմետական դիւային մղձաւանջէն։ Այսօր ձեռք երկարած է այն նեխած կուռքին զոր դարեր առաջ սուր առած էր հիմնայատակ տապալելու համար։ Այսօր երես դարձուցած

է այն հերոսատիպ ժողովուրդին որուն կորովի բանակները Ռահվիրաներ եղան Արեւելքի մէջ իր երբեմնի նուիրական իտէալները իրագործելու։ Նեխա՛ծ, անոտի դիւանագիտութիւն - կ՚երեւիս այդ քու լիրբ լերկութեանըդ մէջ...։

Կովկասի երկնից տակ սպասած էր փախստական հայ ժողովուրդը, սպասած էր ան յոյսի մը համար, լոյսի մը համար, սակայն իր սպասումը միշտ ալ ցաւոտ սպասում եղած էր, ուր վերջապէս մէկ մինակ մնացած էր իր պատմական սեւ ու ցնցող ճակատագրին հետ։ Ժոր-դանիններու ու Գեգեչկորիներու մայրաքաղաքի փողոցներուն մէջ շաբաթներով սլքտացող, տանջող ու տառապող հայ ժողովուրդն է որ կը շարժի այս անգամ. բռնած է ան մեծ Ռուսաստանին տանող տառապանքի մեծ ճամբան, փախչիլ կը փորձէ ան չի մոռնալու անգամ մը եւս Թրքօգերման արիւնախում բոբեններու դաժան ձեռքերուն։ Մահուան գացող Թափօրի մը մեծադղորդ ողբը ունի ան իր շրթներուն ու Թախծոտ ամպերու տակ խուսափող վերջալոյսի մը մահատիպ մուայլը աչքերուն։

Հայ սակաւաթիւ բանակները անօգնական պարտասած էին. մէկ մինակ մղած էին անոնք գոյութեան անհաւասար կռիւները Թրքօ-գերման միացեալ հորդաներուն դէմ. Ատրպէճան Թշնամի էր, Վրաստան դրժած էր իր հաւատարիմ զինակցի ուխտը, Սատախլուն կտրուած էր, Երեւան տանող ճամբաները Թշնամի վոհմակներէ գրաւուած էին, Պաթումէն մինչեւ Բագու երկարող երկաթուղիի գիծը քիչ ատենէն պիտի անցնէր Թրքօ-գերման դաշնակցութեան ձեռքը. միակ ելքն էր Հայ ժողովրդեան կարել ու անցնիլ Տարիալի զարաւոր կիրճը դէպի հիւսիսային Կովկաս, առանց մտաբերելու գալիք բազում չարչարանքները գիտնալով ալ Թէ Լօպանօֆներու հայրենիքն ալ բարեկամ չէր, սակայն ծով ինկողը չի մտածեր գալիք անդունդներու խորութեանը մասին, իր Թեւերու հնարաւոր զօրութեամբ կը Թեւահարէ ջուրը,

ճամբայ բանալ կը նկրտի, անվրդով վայր մը, ելք մը գտնել կը ջանայ, հաստատուն իր մը կը փնտռէ անոր կառչելու յոյսով, ձեռքը ջուրի պղպջակներուն կ'երկարէ, օձ կ'երազէ անոր փաթթուելու համար:

Կովկասահայ փախստական հատուածը աւելի բախտաւոր կ'երեւի, ճամբու աւելի լաւ յարմարութիւններ ունենալով, Թրքահայութենէ քիչեր են որոնք բաղդատաբար ձեռնտու պայմաններով կը կատարեն իրենց այս փախուստը: Ժողովուրդը առհասարակ հետիոտն է, շատեր զուրկ են նոյնիսկ տարրական ձեռնտու պայմաններէն ընելու այդ երկար ու արկածախնդիր ճամբորդութիւնը: Կ'երեւին մուրացիկի լաթերու մէջ մայրեր որոնց անուշ բեռները իրենց փոքրերն են, ապագայ յոյսերը հայ օճախին, հայ հայրենիքին. կը տեսնուին աղքատի ողորմելի տարազին մէջ հայրեր որոնք իրենց ուսին կախած են օրապահիկ հացի պայուսակը, իրենց մէկ ձեռքով յենած ղարիպութեան տանող ցուպին եւ միւսով բռնած են իրենց մէկ սիրուն զաւկին դողացող ձեռքէն նուիրական մասունքի մը պէս որը ո՛վ գիտէ թէ ի՛նչ հրաշքներով ազատած են պատուհասող արկածներէ, արիւնլուայ սուրերէ: Քիչ թիւ չեն կազմեր դեռատի օրիորդներ, մանչեր այդ աղէտի ճամբաներուն վրայ որոնք կորսնցուցած են իրենց սիրելիները իրենց նորափթիթ յոյսերուն պէս. անօգ են անոնք եւ ամբոխի խուռն ճամբաներէն կ'երթան, ո՞ւր կ'երթան եւ թէ ինչո՞ւ իրենք ալ չեն գիտեր:

Կառք, սայլ, ձի, բեռնակիր ոեւէ կենդանի ճարելը հսկայ դրամական զոհողութեան կը կարօտէր այդ օրերուն, անոնց գները տեղացի շահամոլներ, ընչաքաղց անիրաւողներ առասպելական չափերու բարձրացուցած էին. ո՞ւր գտնէ պէտք եղած դրամը՝ տասնեակ մը անգամներ կողոպտուած, տունէ տեղէ թափառական փախըստական հայը՝ որուն քսակը քամուած էր ալ իր արեան երակներուն պէս:

Օրն խրիկուն կ'ըլլար․ քալած էինք օրն ի բուն․ իջեւանած էինք Դուչէթի անծանօթ պատերուն տակ. մեզմէ առաջ անցնողներ աւելի յարմար անկիւններ տեղաւորուած էին: Մեր սայլը քաշող խեղճ եզները յոգնած, ջարդուած էին շնչասպառ ըլլալու աստիճան. անոնց բեռը ծանր չէր, ճամբու մէկ երկու վերմակներ, երկու փոքրեր եւ շատ անգամ ալ ասոնց հետ կ'աւելնար ուէջ կին մը եւ կամ անօգ փոքրիկ մը որոնք քալելէ պարտասած ըլլալով կը դիմէին մեր գութի ու կարեկցութեան գիտնալով որ պիտի չի մերժուէին. յարդի պակասը եւ ճամբաներու երեւէջոտ ըլլալը ընկճած էին անլեզու կենդանիները. յարդ ճարելը հաց ու թացան ճարելու չափ դժուար խնդիր էր: Մինչեւ կէս գիշեր մեր աչքերը քուն չի տեսան բարձրաղաղակ ժխորէն, աղմուկէն, երթեւեկութեան ու իրարանցումի պատճառով. Գաղթող հսկայ խումբերն էին որ կը խռնուէին Դուչէթի պատերուն շուրջ օր ցորեկէն սկսեալ մինչեւ խոր գիշեր: Վաչկատուն կեանքի մը դառնութեան մատնուող այս ժողովուրդը երանի կուտար յաճախ դնչուներու այն խումբերուն որոնք երբեմն հայրենի հողերէն կ'անցնէին ապահով ու հանգիստ իրենց կամեցածին պէս. իրենց հարստութիւնը, ստացուածքը կազմող կաթնտու կենդանիներով, բեռնակիր աւանակներով ու պահապան շուներով. անոնք չունէին սիրելիի կարօտ, հայրենի իղձ, իտէալ ազգային ու նպատակ բարձրագոյն: Ո՞վ կարող էր մտաբերել թէ տուն տեղ ունեցող, իր նուիրական օճախին կառչող, իր ճակտի քրտինքով ապրող, արդար վաստակի հաւատացող, մշակոյթի նուիրուող ձեռներէց հայը իր տունէն տեղէն խլուելով անսուաղ, քրջազգեստ, թափառական կեանքի մը պիտի մատնուէր. զուրկ իր սիրելիներէն, զուրկ իր սրտահատորներէն, բօշաներու բախտին պիտի բաղձար եւ սակայն այն ալ իրեն պիտի չի վիճակուէր այս քարեղէն աշխարհին մէջ:

Մեր շուրջը մութ, սեւ գիշեր էր, վառելիք ճարած

էինք լոյսով ու կրակ շինած․ մեր սովորական ըմպելին
ու կերակուրը առանց շաքարի թէյն էր որուն մէջ եգիպ–
տացորենէ չոր հացը թաթխելով կարկանդակներու պէս
անուշ անուշ ծամած էինք։ Թէյաման ունեցողներ կրակ–
ներով զբաղած էին․ Դուշէթը՝ խոր գիշերին մէջ վառ–
ուած աղքատիկ, տժգոյն կրակներու փայլերով շրջա–
պատուած կը հանգչէր։ Կէս գիշերն անցեր էր․ շատեր
խոր քնոյ մէջ ինկած էին․ ես տակաւին արթուն կը
մնայի աւերակներու հսկող բուի մը պէս։ Օտար գետինը
աչքերէս քունը խլած էր․ աչքերուս կոպերը իրար չէին
գար․ կարծես սովորական մսեղէն շերտերը չէին, աւա–
զահատիկներով ծեփուած, անոնցմով շինուած էին։ Վե–
րին օտարոտի աստղերն ալ անկարեկիր քթթումներով
մեզ կը դիտէին մութն ի վար։ Վերարկու մը փռած էի
չոր գետնի վրայ եւ ընկողմանած էի քնանալու յոյսով․
գանկս աւելի խոր, աւելի մեծ ցաւերով ծանրացած էր․
տասներկու, վայրի գժնիկներու մէջ կարծես զետեղուած
էր։ Սեւ մաղձ մը կը թանձրանար հոգւոյս վրայ, դառն
խոհեր զիս կը գզէին կատղած շուներու պէս․ կոկորդս
վշտի չուաններով կապուած կը խեղդուէր կարծես։
Մարմինս բացօթեայ ցուրտին տակ կը դողար, անհնար,
անհնար էր քուն փնտռել գտնելը այդ խաւարատանջ գի–
շերին մէջ․ ամէն անգամ որ կը ջանայի աչքերս քնոյ մէջ
խորասուզել, հոն թաղել ու մոռնալ սրտախոց խոր–
հուրդներս՝ մօտէս եւ կամ քիչ անդիէն տանջահար, ըմ–
բոստ ձայն մը զիս կը գտնէր, եւ կուգար գանկիս մէջ ու
կը տանջէր զիս անխղճօրէն, անգութօրէն։ Կը լսէի շուր–
ջըս քնացող մարդկանց խորդալը, ոմանց քնոյ մէջ զա–
ռանցելը, ակռաներու կճրտելը ու բռունցքներու ճօճե–
լը, կը ցնցուէի ինքնիր մէջս, փոթորկէ ցնցուող շա–
թահարուելէ վախցող չորաբեկ ծառի մը պէս։ Անխռով
քուն չունէին այդ դժբախտները, անոնց երազներն ալ
խաղաղ չէին․ ի՜նչ անգութ էին այդ ժամերը գիշերի,
քունը լի էր անյատակ խռովքներով, ջղաձգական պըր–

կումներով: Ո՞ւր էին գացեր մեր խաղաղ ժամերը, մեր լուռ ննջող գիշերները Աստուա՛ծ իմ, որ ալ չէին վերադառնար: Խորհուրդներս զիս կը պաշարեն, կը տարուիմ անգամ մ'ալ դէպի բարձրագոյն իտէալական աշխարհը ուր իրական, հաւասար ու ազատ կարգերը կը տիրապետէին, ուր արդարութեան թագը կը շողար առաւօտեան աստղին պէս եւ որուն շողարձակ ճաճանչներուն տակ մարդկութիւնը իր գոյութիւնը կ'ապրէր, կը յաւերժացնէր, ուր չկար բռնակալին սուրը ժանիքոտ, շահագործող հարուստին պապակը ընչաքաղց, սնամէջ փառքին կիրքը հեւքոտ. ուր ժողովուրդներ իրենց արդար խաղաղ վայելքն ունէին. ուր եղբայր եղբօր իրաւունքի սահմանը չէր ոտնակոխեր, ճակտի քրտինքով վաստկած հացը չէր արիւնոտեր, ուր չկար անարդար բռունցք բարձրացնող, ուր անհետացած էին բիրտ ուժի իշխողութիւնը ու տկարին անարդար ընկճումները, ուր արդարութեան ու իրաւունքի նժարն էր խորհրդանիշը, խարխուլ աշխարհի մարդկութեան, սակայն այս ամենը հսկայական պարիսպներու պէս գլխուս կը փլչէին, աչքերս խոր խաւարներով կը մթագնէին երբ աչքերուս կ'իյնային փախստական ժողովրդեան միացող աղքատիկ կրակները զարհուրելի գիշերին մէջ, ուր ես ինքզինքս կը գտնէի սթափումով մը Վրաստանի մէկ գիւղի՝ Դուշէթի պատերուն տակ, անարգ փախուստի անլուր ճամբաներուն վրայ, հազարներու հետ:

Արշալոյսը կը բացուի վերջապէս Վրաստանի կանաչազարդ բլրակներու ետեւէն. աղմուկը աշխարհն է պատեր, փախստական գաղթականներու երկար շարքերը դրուած են իրենց ցաւի ճամբան. մենք ալ կը հետեւինք մեր սայլին որ ժամէ ժամ աւելի յուսահատական, ժամէ ժամ աւելի վհատեցուցիչ գնացք ունի: Կը հեռանանք Դուշէթէն հոն ձգելով սեւ գիշեր մը: Ճամբան որ ձեռք առած ենք մացառուտ է մերթ անտառուտ, զառիվայր է մերթ խորանդունդ. զառիվայրը

իրեն հակընդդէմ ունի բարձունքներու վերելքը որոնցմէ շատեր ձիւնապատ են ուրկէ պէտք է մագլցիլ։ Վարը խորափոր ձորերու մէջ կ'ընթանայ Կադպէքի Թերէքի գետը, իր գոյութիւնը ու իր էութիւնը հաստատող նուագուն, հեւասպառ ձայն մը ձգելով իր շուրջը։ Մեր աջ ու ձախ կողմերը քարերու, ժայռերու ու ծերպերու վըրայ կը նստին աննշան կիսավուլ գիւղերը գեղջուկ Վրացիներու եւ Օսեթիններու որոնք լուռ ու անխօս դիտողներ, հանդիսատեսներ կը դառնան մեր շարժման, մեր երթին։ Խորանդունդ ձորերէ, լեռնային բարձունքներէ չորս տաժանակիր երկար օրերու ճամբորդութենէ մը վերջ կը հասնինք Տարիալի Կիրճին Կադպէկ մեծ կայարանը։ Մեզմէ առաջ այս կայարանը հասնող շատ եղած էին, որոնց թիւը աւելի քան չորս հազար կը հաշուուէր, որոնք երեք չորս օրեր սպասած էին սակայն անցքը անհնար դարձած էր այն կամուրջէն ինչ որ Վրացիներու ու Ինգուշներու հողային սահմանը կը գծէր։ Դուրսէն վախի ու երկիւղի լուրերն էին որ կը հնչէին շարունակ ժողովուրդի ականջին, իսկ ներսէն ալ անօթութեան ուրուանկարը կը ցցուէր չունեւոր ժողովուրդի աչքերուն։ Խաչելութեան չորս օրեր ալ հոս անցուցինք. մեր սայլը եւ զայն քաշող երկու եզները ծախեցինք հացի ու գալիք ճանապարհածախսի համար։ Ցորեն հաց ճարել բաւական դժուար խնդիր էր, կարելի էր ձեռք բերել միայն եգիպտացորենէ պատրաստուած կլորիկ տափակ ու փոքրիկ սաճի հացեր (լոլիկ), որոնց կէսը խառնուրդ կ'ըլլար առհասարակ յարդի ու սեւ հողի։

Չորրորդ երեկոյեան յուսատու լուրեր շրջեցան իրրեւ թէ Վրացիներ համաձայնած էին Ինգուշներու հետ որով գաղթական ժողովուրդը արտօնուած պիտի ըլլար անցնելու կամուրջէն առաւօտեան ժամը տասէն մինչեւ երեկոյեան ժամը երկուքը, եւ ուրկէ վերջ բացարձակ արգիլուած պիտի ըլլար անցքը ոեւէ մէկ օտար ճամբորդի համար։ Ասով ալ գոհ էր ժողովուրդը եւ իր թա-

խիծի այդ ժամերուն մէջ ուրախ վայրկեաններ ալ կ՚ապրէր միշտ գալիք լաւ օրերու յոյսին կառչած:

Մեզի համար վարձքով ձեռք բերած էինք տաչկա մը (մէկ ձիով կառք) փոխան սայլի: Հինգերորդ առաւօտեան ժամը տասին դուրս եկանք կայարանէն: Ժողովրդային համախումբ դէպի յառաջ այս շարժումը հրակայ բանակի մը տպաւորութիւնը կը թողուր ոեւէ մէկ դիտող անհատի մտքին վրայ որ սակայն աւա՜ղ մերկացած էր իր սուրերէն, իր փառքէն: Ոչ մէկ միտք կարող էր մտաբերել թէ հերոսատիպ ժողովուրդ մը այսքան անախորժ ճակատագրի պիտի ենթարկուէր, երբ ան՝ կ՚երեւակայէր շարունակ հայրենիքի վառ աչքը, դէպի անոր երթալու, անոր նետուելու մտայուտ գալիք օրերը: Կարաւանը իր անծայր շարքերով վար կ՚իջնէր այժմ, հսկայ անդնդային ձորերն ի վար ուր տեղ դարերու երկար տողանցին մէջ մարդկային յամառ կեանքը, տոկուն բազուկները եւ հնարամիտ գանկը վեհապանծ լեռներու շղթաները ճեղքած անոնց արգանդին վրայ ճամբաներ բացած էին, անհնարին հասնելու հոյակապ հնարամտութիւնը յղացած էին: Այդ ձիւնասպիտակ գագաթներով հիւսուած հսկայական լեռնաշղթաներու ոտքերուն տակ յորձանող մթաստուէր անդունդներու յատակէն կը սողար Կազպէքի Թիրէքի գետը գոռում գոչումով որ քիչ վերերը միայն մեղմաղձոտ սրբերգուհիի մը նման ինքն իր վրայ կը մղկտար հազիւ լսելի, հազիւ ուշագրաւ հառաչներով:

Անոր ուժ ու հպարտութիւն տուած էին գարնանային հորդահոս ջուրերը ու ձիւնահալ առուակները. անոր կուրծքը ուռած է այժմ ու փրփրերախ կը գահավիժի դէպի ստորոտային անդունդները: Իր այս խոյանքին մէջ միօրինակ չէ, մերթ կ՚ընկղմի հսկայ քարերու ոտքերուն տակ ու անհետ կ՚ըլլայ եւ մերթ դուրս կը ժայթքէ բարկացայտ ու որոտագին փշշիւններով. մերթ գահավէժ անկումներ կ՚ունենայ զինք փշրող ժայռերու մէջ կարծես ալ չի կանգնելու վերստին. մայր բունէն կը

բաժնուին ճիւղիկներ եւ մարդ պահ մը խորհուրդը կ'ունենայ բանալու թէ անոնք կորստեան դատապարտուած են անհետ այդ խութերուն, այդ քարերուն, այդ ձորերուն մէջ եւ սակայն քիչ հեռուն դարձեալ այն միեւնոյն մեծ մայր ջուրն է որ երեւան կուգայ իր թեւիկները հաւաքած իրմէ բաժան ճիւղերը ի մի ձուլած աւելի ցասկոտ, աւելի յամառ, աւելի ուռած ու աւելի հպարտ կը խոյանայ, կը ճակատի հազար խութերու, հազար ընդդիմադիր արգելքներու եւ այս ամենէն յաղթական կը դիմէ դէպի նպատակ, դէպի խոչայ որուն սահմանուած է: Եւ մերթ ան յար ու նման է իր կողքին ի վար տարտամ ու անստոյգ քայլերով դանդաղօրէն յառաջացող հայ թափառական ժողովրդեան որը վշտի ու արիւնի կնունքն ունի ճակտին, հերոսային ուխտովը մկրտուած է, կը յառաջանայ ուխտաւորի մը խորհրդաւոր մռայլ ճակտին, դարերու հսկայ արիւնոտ երկունքէն ծնած, կը մեռնի կարծես բայց հոգին չ'աւանդեր, աստուածները զինք անմահ բրած են, խոչայ մը, նպատակ մը վառած են անոր սրտին խորը անմահական անշէջ հուրով եւ որուն սահմանած են վերջապէս հասնելու իր վերջնական մահէն առաջ:

Հսկայ կարաւանը կը շարժի ու կը շարժի դէպի վար միշտ դէպի վար: Վիթխարի, հսկայական, անչափելի պարիսպներու պէս կը կանգնին մեր երկու կողքին յաւիտենական, յաւէրժական դէպի կապոյտը խոյացող, դէպի երկինքը ընդվզող լեռնաշղթաները որոնց ընդմէջէն, այդ ցած խիստ ցած վարերէն մահկանացու վշտահար աչքերը կապոյտ երկինքի երկար ու բարակ շերտ մը միայն կը տեսնեն ճիշդ ու ճիշդ զենիթին վրայ երկարող պատանքի մը պէս որուն ծայրերը շալլուած են վեհապանծ սարերու անմատչելի գագաթներուն: Մեր ճիշդ թիկունքին՝ դէպի կապոյտին ծոցը խրած սոնքացող Կազպէքը կը կանգնի ալեհեր ճակատով. մեծ եղբայրն է այս Կովկասեան լեռնաշղթաներու իշխող մեծ

Էլպրուզին· իր հասակը բոլորէն վեր է, բոլորէն պարթեւ: Տարիի չորս եղանակներն ալ իրենց համար ձիւնաբեր են, բքալից, ան գարուն չի ճանչնար, ամառն ինչ ըլլալը չի գիտեր, աշուն չունի· ձմեռ ունի միշտ ձմեռ, այս բաղդը վճակուած է անոր հայուն դժբախտ բաղդին պէս: Բայց երբ բուքն ու բորեասը կ'անհետին, այն ժամանակ զուլալ են անոր նայուածքները, սպիտակ, անաղարտ, անբասիր անոր ճակատը, անոր երկինքը· սողալ չի գիտեր ան, վճիտ, մաքուր մթնոլորտ ունի, իր ներշունչը երկնային է, ցած աշխարհին մահաբոյր մթնոլորտը հոն չի հասնիր· վսեմ է, բարձր, վեհանձն է անոր սիրտը հայ սրտին յար եւ նման. երկնուղէշ է, վերսլացիկ անոր կատարը՝ հայ հաւատքին պէս· հին է, անմահ է, անմեռ անոր գոյութիւնը հայ գոյութեան, հաւատքին ու իտէալին պէս:

Այս խորհրդաւոր վայրերը երեւան կը բերեն մարդկային մտքի երեւակայութեան անեզր ճախրանքները, թռիչքները, ստեղծագործ գերահրաշ կարողութիւնը, անոր՝ հունաւորէն դէպի անհունին՝ երկրէն դէպի տիեզերքի անպարփակ սահմանները սլանալու եւ ըմբռնելու ամենազօր կարողութիւնը: Եւ ի՞նչ է մարդկային մարմինը՝ այդ յաւիտենական անդունդներու մէջ՝ եթէ ոչ փանաքի հիւլէ մը միայն եւ հիւլէէն աւելի պակաս: գերահրաշ միտքը՝ սակայն այս փանաքի մսեղէն ու ոսկրեղէն կոյտը ամբարտաւան ըրած է, զինք դասած է գլուխ գործոցը կենդանական աշխարհի եւ անմահացուցած է զայն աստուածներու սահմաններուն վրայ դնելով· մտքով՝ տիեզերքի տէրը, դերիշխան թագաւորը աշխարհի եւ անոր տիրապետող Աստուածը դարձած է մարդ էակը: Մարդ չի կրնար չ'անդրադառնալ այդ լեռնային անխարդախ բնական տեսարաններու պարգեւած փառայեղ ներշունչին՝ թէ հունաւորին մէջ անհունի գահը կը հանգչի, այդ փշրանք մը ոսկրեղէն ու մսեղէն գոյութեան մէջ անմահ, հրաշագործ միտքը:

Վայրը ահաւոր է ու խորհրդաւոր. հայ կարաւանը գետնէն վեր բարձրացող ամպանման քուլայ քուլայ փոշիններու մէջէն կիրճին աւելի խորերը կը մխրճի ուր ճամբաները վայրահակ են ու ոլորապտոյտ։ Կառքերէ, կենդանիներէ ու մարդոցմէ փրթած աղմուկն ու ժխորը առասպելական արձագանգներ կ՚ըլլան ծերպերու, խոռոչներու, անդունդներու մէջ եւ անդարդարձ այս ձայները ահաւոր որոտումներով մեզ կը դիմաւորեն, մեզ կը շրջապատեն, վհատը աւելի յուսահատեցնելու, երկչոտը աւելի ցնցելու, քաջն ու կորովին աւելի գօտեպնդելու ու աւելի ուժաւորելու։ Կ՚իջնենք ու կ՚իջնենք դէպի անդունդները անարեւ. գետը մեզմէ անբաժան է եւ աւելի խռովայոյզ ու աւելի կատաղի։ Յաջորդական լեռներու ձիւնասպիտակ կատարները կը սեւնան տակաւ. հոն ուր մեր թիկունքէն թողուցած ենք ձիւնածածք գագաթները կը մնան միշտ նոյնը, անշարժ, անվրդով իրենց յաւիտենական դիրքերուն ու սահմաններուն վրայ։ Կազպէքը դեռ հոն է, իր արծիւ աչքերը մեզի կը հետեւին, մեզ կը հետապնդեն, ակնապիշ նայուածքներով կը դիտէ ժողովուրդ մը որ չարչարանաց ձորերն ինկած կը նկրտի գոյութեան համար։ Ան իր գոյութենէն ի վեր, դարերու երկար հոլովոյթներու ընթացքին ի՜նչ ժողովուրդներ դիտած է՝ իր անսասան հիմերուն վրայ խարխափուած, իր անկապուտ գահին բազմած։ Ան քանի՜ քանի՜ ժողովուրդներու ու ազգերու ծնունդն ու մահն արձանագրած է եւ սակայն այս ժողովուրդին ծնունդը անյիշատակ է կարծես իրեն համար եւ անցեալի մութ մշուշներու տակ թաղուած. հին է անոր ծագումը իր հիմերուն պէս եւ անոր մահն ալ իրեն համար անստոյգ։ Ան լսած է այս ժողովրդեան փառայեղ անցեալի մասին. շատ մը բեհեզազգեստ թագակիր ու մականակիր հայ իշխանազուններու քաջագործութեանցը քաջածանօթ է։ Հայուն պատմութիւնը վերջապէս՝ ո՞վ չի գիտեր որ ինք գիտցած չ՚ըլլայ. ներկայիս ալ լսած է անոր իրաւազրկուիլը,

արդարութեան դատին համար մարտիրոսուիլը· գիտակ է անոր վշտի խորութիւններուն, գիտակ է նաեւ անոր տոհմային կամքին ու կրանիթեայ հաւատքին· շատ լաւ գիտէ անոր անմարելի հուր խղճը սրտին՝ որ կուգայ հայրենիքի ազատութեան եւ համայնքի փրկութեան գերագոյն խտէալին, եւ խորհիլ կուտայ թէ այս բազմաչարչար ժողովուրդը որ տառապանքի տոկալ, դժնեայ խաչերու տակ համբերել գիտէ ու չի կորսնցներ իր տոկուն կամքը հնաւանդ՝ իր խտէալը յաւերժական՝ օր մը, անգամ մ'ալ պիտի տեսնուի իր աչքերուն, բայց ոչ թէ գերութեան, ստրկութեան գացող քայլերով, այլ բարձրավիզ, վեհ ճակատ, ժպտերես, օտարութեան ու ստրկութեան ժանգոտ շղթաները թօթափած, անպատուութեան մուրը սրբած իր ճակտէն, պիտի դառնայ նա՝ դէպի ազատ Հայրենիքը սիրուն:

Ճամբան երթալով աւելի զառիվայր ընթացք մը կառնայ· կիրճի անցքը աւելի նեղ, աւելի խորհրդաւոր վեհութիւն մը կը հագնի: Գետը սեւցած է, կ'աւլէ կը տանի իր առջեւը գտնուող, իրեն հանդիպող ամէն իր, հսկայ քարերն ալ անոր առջեւէն կը վազեն արագօտն որոտագին խուլ դղրդիւններով: Այս անսանձ ամեհի գետի երկու կողմերու պարսպաձեւ լեռներու զառիվայր կողքերուն վրայ կը տեսնուին դարերու կնիքը կրող ծերացած հսկայ ժայռեր որ կարծես գլխիվայր կախուած՝ պատրուակի մը կ'սպասեն վար խուժելու, ձորերն իրենց գանգուածային մարմիններովը ծածկելու: Կ'երեւին զանկաձեւ ճիւաղային սեւ, հսկայ ցցունքներ որոնք մինչ արթուն կ'սպասեն շարունակ վազքի պատրաստութեան մը հեւքին մէջ գերեզմանային այդ անդունդներուն բերանը՝ որ եթէ երկինք հաճի եւ ատոնք վար գլորին՝ անցորդը շշմած՝ անճրած, հազիւ մէկ վայրկեան պիտի կարենայ դիտել իր անագորոյն մահը այդ մեծ գերեզմանին մէջ: Սակայն մարդկային ջերմ միամիտ հաւատքը զանոնք շղթայած է անտեսանելիին ձեռքերովը ամ-

րապինդ կապերով այն մայր լեռներուն՝ ուրկէ անոնք գոյութիւն առին։ Բնութեան հրաշակերտներն են անոնք, մաքուր օդի ու խղճի ուխտավայրերը, վսեմ տաճարները վեհ զգացումներու։ Չար սրտերու դամոկլեան սուրերն են անոնք վերամբարձ։ Բարի հոգիներու մշտարթուն ու ներշնչիչ փարոսները, կոթողները։ Ո՛վ վսեմին, բարիին ու վեհ գեղեցկութեան զգացումներովը ներշընչուիլ կ՚ուզէ թող ծունկի գայ պահ մը վեհապանծ սարերու ոտքերուն։ Ես հիացումով կը դիտէի Հայաստանցի ծեր կնոջ մը դէմքը այն բարձունքներն նայելով իր երեսի խաչակնքումները, արցունքի կայլակները անոր թառամած այտերն ի վար կ՚իջնէին, ուխտաւորի մը երկիւղածութեամբը իր քայլեր կը փոխէր եւ վա՜յ անոր որ կ՚ըսէր, իր խիղճը կորսնցուցած է, իր աչքերը կուրցուցած։

Այս վսեմ տեսարաններու ներշնչումին տակ երբ ապրիլ կ՚ըղձայի յանկարծական հրացանի պայթիւն մը ձորերը իրար խառնած աղմուկներով ինծի կը հասնէր եւ զգացնել կուտար թէ գաղթի աղէտաւոր ճամբաներուն մէջ եմ նոյն թափառական բազմութեան հետ։

Ժողովուրդը կանգ կ՚առնէ յանկարծ երկար տարածութեան մը վրայ. անորոշ վախ մը կը համաճարակէ ամբողջն ալ. վարը, հեռո՜ւն երկու ցից ապառաժներու ոտքին տակ կ՚երեւի կամուրջը, միակ անցքը, միակ դուռը Ռուսաստանին։ Անախորժ լուրերու ծրարներ կը շրջին հոս ու հոն. հրացանի երկու երեք պայթիւններ եւս կ՚առնուին իրար ետեւէ այդ խորանդունդ ձորերուն մէջ։ Վախի անանուն կասկածը եւ կուգայ ժողովուրդին մէջ, հանդարտ գնացքը կը կասի, անոր կը յաջորդէ փոթորկալից շուարում մը, նման քիչ տեսնուած խուճապ մը։ Վրացի բերդապահներ, պահակ զինուորներ եռուզեռ մը ունին, ոմանք դէպ կամուրջը կը փութան, իսկ ոմանք ալ հեւ ի հեւ կամուրջէն կը վերադառնան, անոնց տեսքը, երեւոյթը խիստ չարագոյժ կը թուի։ Ամբոխ նայուածք-

ներ ունին պատուած յօնքերու տակ, ժանգոտ ճակատներու ներքեւ, որոնք կը յայտնեն ծանր կացութեան մը մէկ պատկերը. լուծելիք մխիթիք հանգոյց մը ունին կարծես՝ ծրագիր մը անհնար գործադրելու: Սուինները կը շողան անոնց ուսերէն վեր բարձրացած, իրենց կաշիէ գօտիէն վար կախուած թուրը կը դնգայ ամէն մէկ քայլափոխի. մեծ պատերազմիկներու յոխորտանքն ունին անոնք, մեծ քաջերու ժեստը, բայց ի՞նչ ըրած են, ի՞նչ է իրենց ընելիքը, ի՞նչ է իրենց մտադրութիւնը, ոչ ոք կրնայ գուշակել. որքան մարդ այնքան ենթադրութիւն կայ այդ ձորերուն մէջ. որքան լեռ՝ այնքան վիվլուք, այնքան խրարանցում երկրի այդ հսկայ ընթերքին մէջ: Այս խառնաշփոթութեան մէջ Հրացանի ուրիշ պայթիւն մը կը սուլէ կամուրջէն դէպի վեր մեր գլխուն վերեւէն կ'անցնի զնդակը Փշշալով՝ ձորերն ու լեռները իրար կը խառնէ:

Վայրկեան մը հեւքոտ ձայները, վիվլուքները, եռուզեռը կը հանդչին վախի շշմեցուցիչ նոպային ներքեւ, Հեռո՞ւն կամուրջին բովէն ծանր շարժում մը սկիզբ կ'առնէ, ալիքներու համընթաց շարժումը մեզի կը մօտենայ. գիտա՞ծ էք երբէք Յունիսի մէջ յուռթի արտերը իրենց առոք հասկերով՝ երբ պատահական հով մը փրթած անոնց մէջ կը մտնէ՝ կը յուզէ զանոնք, կը փոթփոթէ եւ արտն ամբողջ վէտ ի վէտ, ծալ ի ծալ կը ծփծփայ, կը շարժի, կը քալէ, կը վազէ, ալիքներու երկար օղակներ, իրար ետեւէ կը սուրան հապըշտապ, դի հովն անոնք յուզած է, անոնց հրամայած է այդպէս ընել. այդպէս էր երկար ձարի հայ ժողովուրդը, վերադարձի հրաման ստացած էր, կամուրջէն անցնիլ անհնար էր:

Ինգուշներու հսկայ բանակ մը որպէս թէ գոցած էր այդ անցքը նեղլիկ եւ մահ կ'սպառնար այն անձին՝ որ ատկէ անցնիլ կը յանդգնէր: Այս երրորդ անգամն էր որ ժողովուրդը ետ պիտի դառնար հոն ուրկէ եկած էր. ե-

րեք անգամ մինչեւ կամուրջին բերանը հասած էր հազար դառնութիւններով, հազար զոհողութիւններով, հազար չարաչար քաշքշուքով եւ այդ կամուրջէն չէր կրցած անցնիլ. ամէն անգամին ալ նոր պատճառ մը, նոր հընարք մը, նոր ծրագիր մը սարքած էր Վրացիները, որ այդպէս ընեն:

Կամուրջը պաշարուա՞ծ է... կամուրջը պաշարուած է, վարէն այդ ալիքոտ շարժուն բազմութեան մէջէն ձայներ փրթած մեզի կը հասնին որ ժողովուրդի յետիններէն ենք, դէպի կայարա՛ն... դէպի կայարա՛ն, ուրիշ ձայներ կը յաջորդեն անոր ետեւէն խուլ գուժկան հովերու պէս:

Հսկայ բազմութիւնը կայարան վերադարձի ճամբան ձեռք կ'առնէ. բայց երկար չի տեւեր ու պահակներ կը կասեցնեն անոր գնացքը եւ կը հրամայեն անգամ մ'ալ դէպի կամուրջը վերադառնալ: Նեղուելու, չարչրկուելու ոչինչ ունիք կ'ըսեն, ձեր զինաթափուելէն վերջ անցք պիտի տրուի ձեզի որ անցնիք ամէնքդ ալ: Այս պարագան ինծի կը յիշեցնէ տեղահանութեան արիւնոտ օրերը, երբ մեր Թուրք դրացիները կը կրէին, կը տանէին մեր ինչքն ու ստացուածքը մեր աչքերուն դիմաց ու երբ մխիթարական՝ մի վախնաք կ'ըսէին, բան չկայ, մենք դարերով բարի դրացիներ եղած ենք իրարու հետ, օր մը նորէն պիտի վերադառնալ եւ այն ժամանակ ձեր ինչքերուն տիրանալէ վերջ փոխադարձ վարձատրութիւն ալ պիտի ստանաք:

Վրացի պահակ զինուորներ կամուրջին եզերքն ի վեր կ'սկսին խիստ խուզարկութիւն մը կատարել եւ անզէն ժողովուրդը զինաթափ ընելու պատրուակին տակ փածաւոր կողոպուտի մը կ'ենթարկեն: Մեր աչքերը հիասթափումով կ'սկսին տեսնել. Վրացիներու գծած կողոպուտի այս նորահնար ծրագիրը: Թանկարժէք իրեր, զարդեր, ժամացոյց, դրամ, լաւ ապրանք, ձիեր ու եզներ կ'իւրացուին. երկու ժամ տեւող այս զինաթափու-

թեան կապուտ կողոպուտը վերջ կը գտնէ, բայց ոչ մէկ յուսադրիչ լուր անցքի մասին եւ այս ամենուն վրայ անգամ մ'ալ կուգան յայտարարելու թէ չեն կրցած Ինգուշներու հետ համաձայնիլ, հետեւաբար կամուրջէն անցնիլը անհնար է ներկայիս: Ժողովուրդին մէկ մասը կողոպտուած էր իր ունեցածէն բացարձակապէս. առաջ կամ ետ չարժելու ոչ մէկ հրահանգ ոչ մէկ հրաման կը տրուէր տակաւին. անորոշ այս դրութիւնը անգամ մ'ալ կուգար թառելու ժողովուրդին կուրծքին վրայ աքինաքամ վամբիրի պէս: Բարիք չէինք յուսար այդ երկնից տակ, գիտէինք որ չարիքներ օղակաւորուած մեզի պիտի հասնէին. բայց ուշացած չարիքը ինչպէս նաեւ ուղացած բարիքը երկուքն ալ հաւասարապէս սրտահալ, հոգեկան դրութիւններ են որ մարդ անոնցմէ շուտով ազատելու ելքը կը փնտռէ անհանգիստ: Որոշուեցան անհատներ որ դիմեն այդ կողոպտիչ պահակներուն վերջնական պատասխանի մը համար: Վրացի պահակներ շողոքորթ ու շողոմող լեզուով մը կը խօսին անոնց եւ ցաւով կը յայտնեն թէ Ինգուշներ չեն ուզած վերջնականապէս հայերու անցքը իրենց երկրէն եւ սակայն բարեխիղճ պահակներու բարեխօսութեամբը եւ անոնց թափած ջանքերով ու միջամտութեամբ Ինգուշներ համաձայնած են՝ այն պայմանով որ իւրաքանչիւր անցնող անհատ պէտք էր վճարեր անցագին մը նայելով իր նիւթական կարողութեան. հետիոտն ու բացարձակ չունեւորն ալ պիտի վճարէր միմիայն 15 րուպլի: Այս ծրագիր մ'էր վատօրէն ու չարամտօրէն պատրաստուած Վրացիներու կողմէ, զինաթափութեան կողոպուտէն անմասն մնացող չունեւոր մեծ բազմութեան համար: Անոնց որկորը դեռ յագեցած չէր, ախորժակ ունէին տակաւին երեւան բերելու չլսուած ու չտեսնուած անլուր արարքներ:

Վրացիներ յաջողած էին իրենց այս նոր թալանի ձեւին մէջ ալ, որոշումնին վճռական էր ու անդարձ.

տուողը կ՚անցնէր կամուրջէն անդին այս անգամ. չունեւորը հոս մնալ ու իր բախտը ողբալ դատապարտուած էր. ոչ ոք կը խորհէր այդ երկնից տակ օրապահիկ հացի կարօտ գաղթականի մասին որուն համար այդ արձակուած վճիռը բացարձակ մահուան վճիռ մ՚էր, որ այդ ապառաժներու ներքեւ քարացած սրտերէ արձակուած էր անյետադարձ նետի մը պէս: Գութ չկար հոս, կարեկցութիւնը ծանակի կարգ էր անցեր, խիղճը անզգայ բրածոյ մը, պատեհապաշտներէ արժանապատուութիւն արդէն չէր ակնկալուեր այդ ձորերուն մէջ. մարդկային հոգի չկար, մարդերեւոյթի տակ սողայէններ կ՚ապրէին, ամէն բարեաց աղբիւրը եղող սիրտը այժմ միայն կը բաբախէր նիւթին համար, ուրիշին արիւնոտ հացին համար՝ այդ անասուն անասնուածներու ապառաժէ կուրծքերուն տակ:

Մահն էր որ կը նայէր հայ ժողովուրդի աչքերուն այդ ձորի կամուրջէն չիփ չիտակ: Քանիներ ծեծերով, ապտակներով, խարազաններով ու սուիններով ետ դարձուցած էին այդ սեւ սիրտ պահակները այն կամուրջէն ուր գաղթականը թաց աչքերով, յոգնաբեկ ծունկերով մեծ բաղձանքն ունեցած էր անցնիլ հոն ուր կը հանգչէր երեւակայական անմատչելի հանգիստը:

Չունեւորներն մուրացիկի դողդոջող, անհամարձակ ձեռքերը հոս ու հոն կ՚երկարէին, հոս ու հոն, չըրջան կ՚ընէին իրենց ճամբաները բռնող, իրենց բաղդակից եղբայրներու ու քոյրերու որ ողորմին ու գթալով շնորհեն այն լումաները որ իրենց՝ կամուրջէն անցքը պիտի ապահովէին: Արցունքը չորցած ու ցամքած՝ անգամ մ՚ալ յորդեցաւ ժողովուրդին աչքէն. արհաւրոտ գուլումը անգամ մ՚ալ յայտնեց ինքզինքը այդ ձորերուն մէջ: Ձորերը անյատակ գերեզմաններու սեւ պատանքը հագած էին անլուսայ չուառական գաղթականին համար: Գետի գոռում գոչումը՝ աղիողորմ ճիչերու փոխուած էր, հպարտ ու վէս վազքը ընկճուած էր, խորտակուած էին կարծես իր կեանքի ամրակուռ սիւները, այդ մը-

Թաստուեր ձորերու ծոցերուն մէջ։ Մէկ պատկերն էր ան, մէկ հոգեկիրը դարերու հայ արիւնն լացող մայր Արաքսին։ Այդ յաւէրժական բարձունքները կը լսէին այս ձայնը, կը դիտէին իրենց անքթիթ աչքերով եւ սակայն սփինքսային լռութիւն մը շղթայած էր իրենց շրթները որ չի խօսին, չի ձայնեն։ Այդ վերեւի կապուտիկ Աստուածն ալ կարծես անմասն չէր այդ խժդուժ կողոպուտէն՝ որ կտոր մը սէր մարդկային, քիչ մը գորով հոգեկան չէր ստեղծած անոնց ապիկար լանջքին տակ։

Անհամար դժուարութիւններէ, անպատմելի տանջանքներէ վերջ բախտն ունեցած էի անցնիլ կամուրջէն անդին կարծեցեալ երջանիկ ափը։ Հոն կը մնար ժողովուրդի խուռն բազմութիւնը տակաւին, վշտի ու մահուան արհաւրոտ ձորերուն գիրկը, Վրացի անտառակ կոտտակներու մէջ, ուր կը վճռուէր բախտը վճռական՝ հայ գաղթականին, մեծ վանմին աչքերուն տակ, այդ անկախեալ ժայռերու դիւային աչքերուն դիմաց։ Հոս ալ անիրաւ մամոնան էր կարծեցեալ դրախտին դռնապանը. վա՜յ լումա չունեցողին... լուման բարեկամ չ'ընտրողին, չի պաշտողին։ Հոն էր խուռներամ խուճապը որ կը լողար վշտի կրկէսին մէջ, գոռումը գոչումը անոնց՝ մեծաղաղակ ճիչերը կը լսուէին տակաւին երբ մենք տանջանքի երկրորդ ձոր մը ինկած էինք։ Այդ կամուրջը այն առասպելական դրան նման էր ուրկէ անցնողը իր անցնելէն կը զղջար իսկ չ'անցնողը անցնողին բախտին կը բաղձար։ Տանջանաց մեծ ձորի այդ ժողովուրդը՝ մաղէ կամուրջ անուանեց, որովհետեւ կ'ըսուէր թէ անեղծուածային յատկութիւն ունէր, հոն կը փրթէր կամուրջը զինք վեր բռնող իր շղթաներէն ու կը բացուէր յորդահոս ջրային անդունդներու վերեւ՝ անոնց ոտքերուն տակ՝ որոնք առանց դրամի անցնիլ կը յանդգնէին։

ԱՐՄԱՒԻՐԻ ՄԷՋ

«ՊԱԿԱԺԸ»

1918ի ամրան առաջին օրն էր, ծառերու՝ ձմրան լերկութիւնը ծածկուած էր սրտի հաճելի, աչքերու հրապուրիչ խոր կանաչութեամբ մը: Բնութիւնը թէեւ տխուր այդ օր ու անձրեւոտ, սակայն դաշտերու վրայ սաւառնող կենդանութեան կանաչ ոգին վաղուց աւետած էր ձմրան փախուստը այդ աշխարհէն:

Խիստ ու յուսահատական ձմեռ մը անցուցած էինք կռուի ճակատներուն վրայ, գարնան գալը ու այնքան շուտ խուսափիլը ոչ մէկ միտք կը յիշէր:

Ռոմանոֆներու ու Զարիզմի միապետութեան հզօր մականը կոտրած էր, ու Լէնինի ծայրայեղ ծրագիրներն ալ չէին խոստանար անդորրութիւնը երկրի մը որ հրաբուխի նման կ՚եռար ու ամէն ինչ մատնուած էր թոհ ու բոհի:

Նոր աշխարհի մը մէջ մտած էինք որ մարդիկ կ՚անուանէին եղբայրութեան, հաւասարութեան ու ազատութեան աշխարհ որը սակայն մեզի ծանօթ էր Պոլշէվիք անուամբ: Վլատիկովկասէն ելած էինք ճամբայ դէպի Արմաւիր գաղթականութիւն փոխադրող ապրանքակիր երկաթուղիով մը որը 80 մեծկակ ու իրար հետ օղակաւորուած վակոններու երկար շարան մըն էր: Հազար հինգ հարիւր Թրքահայ գաղթականներուս մեծ կարաւանն էր այս, մին՝ ներխուժող հայ գաղթականներու բազում կարաւաններէն: Մեզի հետ ընկերացած էին նաեւ թուով շատ քիչ Կարսցիներ ու Ալեքսանդրապոլ-

ցիներ, որոնք բախտն ունեցած էին խուսափիլ աշխարհի էն բարբարոս, յետամնաց ու ջարդարար Թուրք կառավարութեան եւ խուժանին խենէշ սուրէն՝ Թրքօ-գերման Կովկասեան վերջին յարձակումներու ժամանակ:

Արմաւիրի մէկ կայարան մնացած, երկաթուղիի վարիչը պաշտօնական հրահանգ ստացած էր երկաթուղին Արմաւիր չ'սպասցնել այլ առանց մնալու հոն անցնիլ ուղղակի Մայքոպ: Այս փոփոխութիւնը տեղի ունեցած էր հաւանական երկու կարեւոր պատճառներով, նախ՝ որ Արմաւիր քաղաքը կը խեղդուէր արդէն Կովկասէն չարան չարան ներխուժող գաղթականութեան հոսանքներէն եւ երկրորդ որ Պոլշեվիք ու Մէնշեվիք հակաձգտումները սուր հանգամանք ստացած էին. քաղաքին մեծամասնական կառավարութիւնը որքան որ Թոյլատու էր դէպի ներս մուտքը այս գաղթականութեանց, սակայն ասով միասին նկատի ունենալով անոնց յաւէտ դէպի մէնշեվիք հակումները՝ վճռած էր այս հոսանքները շարժել այն վայրերը ուր աւելի զօրեղ մեծամասնական կառավարութիւն մը կը տիրապետէր:

Երկաթուղին մեզ առած կը սուրար դէպի Մայքոպ եւ յոյսն ունէինք որ գոնէ վերջապէս այս երրորդ քաղաքին մէջ պիտի հանգչէինք, սակայն դեռ Մայքոպի չի հասած երկաթուղին կանգ առաւ՝ Պէլարիզէնսկիի կայարանը, ուր սպասեց ժամերով: Ի՞նչ էր պատճառը ոչ ոք կը մըտաբերէր. եթէ խուզարկութիւն էր որ տեղի պիտի ունենար՝ Մայքոպ հասնելէն առաջ, արդէն երկու խիստ խուզարկութիւններու ենթարկուած էինք՝ չկար բաւական տուն ու ծածք հազար հինգ հարիւր գաղթականներս պատսպարելու համար, եւ պիտի չբաւեր մանաւանդ տեղական պայմաններով հայթայթուած սնունդը, որը մենք պիտի ջանայինք ճարել մեր դրամով:

Երկաթուղիէն վար իջած էինք մեր գնումներուն համար, ուր ռուս կիներ ու աղջիկներ ամէն տեսակ ուտեստեղէն առատութեամբ լեցուցած էին ամէն կողմ թէեւ

բարձր, թանկ գներով: Գետինը ցեխոտ էր, անձրեւած էր ու օդը բացուած, զուարթ ու ջինջ կապոյտ մը կար մեր գլխուն վերեւ, փայլուն արեւ մը՝ հսկայ, աչքերով անչափելի դաշտերուն վրա՛յ: Անհորիզոն դուրան դաշտերը կանաչ ու կակաչով զարդարուն, ոգեւոր էին, թէեւ ծառազարդ վայրեր եւ կամ պուրակներ քիչ տեղերու վըրայ կը տեսնուէին: Մեզի շատ մօտ խնամուած դաշտի մը վրայ զետեղուած էին հազարաւոր փեթակներ մեղուներու, որոնց շուրջ կ'երեւէին տասնեակ մը ռուսեր գեղջկական տարազներով: Աւելի անդին՝ մեղուներու այս դաշտի ընդդիմակաց կողմէ խոզերու անհաշիւ երամակներն էին որ կը լողային կանանչացած դաշտին վրայ, խոզավար մուժիկներու անփոյթ ու անհոգ հսկողութեան ենթարկուած:

Կէսօրն անցած էր երբ դուրսը դեգերողներուս ձայնուեցաւ երկաթուղին մտնել, վստահ էինք որ երկաթուղին զմեզ պիտի տանէր Մայքոպ այս անգամ: Սակայն ապշեցուցիչ, առեղծուածային հանելուկի մը մէջ կը գըտնուէինք ի տես բոլշեվիկ սուինաւոր ու հրացանակիր զինուորներու որոնք մեղուներու թեթեւաշարժութեամբ կը խռանային մեր երկաթուղիին շուրջ. պաշարուած էինք յանցաւորներու, դատապարտեալներու, աւազակներու, մեծ ոճրագործներու պէս: Այս ապշեցուցիչ երեւոյթը ամէն սրտի մէջ դողեր կը ցանէր, ներքին թախիծներու դռներ կը բանար. ոչ ոքի բերանը կը բացուէր բառ մը արտասանելու: Ամէն դէմք կասկածի մը, տարակոյսի մը, գաղտնի վախի մը, անգիտակ գործուած յանցանքի մը դեղինովը կարմրած էր: Անորոշ խորհուրդներ, չոր ենթադրութիւններու յետին կասկածներ ամէն անհատի կուրծքին չոքած էին արիւնաքամ վամպիրներու պէս:

Տասնեակներով զինուորներ վակոններու դռները ձեռք առած կ'աղաղակէին գայրոյթով ու բարձրաղաղակ, դո՛ւրս, դո՛ւրս թող գան տղայ մարդիկ վակոններէն, դուրս բաց դաշտին վրայ: Այս հրամանը այնքան ջղա-

գրգռութեամբ ու խրախուսումով մը կատարուած էր որ շատ փոքրեր ոտնակոխուած էին վակոններու մէջ դէպի դուրս խուժող գինով ոտքերէ, կիներ ու աղջիկներ որոնք եթէ սարսափներ ապրած չէին այս վայրկեաններէն առաջ, մարմնացած վախերու ու յոյզերու տակ այժմ արիւն ու արցունք կը թափէին անհատնում: Ջուր էին մեր ջանքերը, մեր խրախուսանքի ոգեւորիչ խօսքերը թէ բան չկայ:

Դուրսը բաց դաշտին վրայ հաւաքուած ողայ մարդոց ճիշտ ճակտին կը հսկէին երեք արագահարուած թընդանօթներ ու մեր ձախ կողմը կը հսկէր սուինաւոր կարմիր գուարթիան: Այս պարագան ինձ յիշեցնել կուտար չարագոյժօրէն՝ Խարբերդի եղեռնի ահաւոր օրերը, մանաւանդ այն դիւային օրը որ Հողէ գիւղէն դուրս բաց դաշտին վրայ 1500 հայ բանւոր երիտասարդներս շրջապատուած կը մնայինք հարիւրապետ արինկզակ Քեազիմի 200 սուինաւոր ոստիկաններէն, որ ամէն անցնող վայրկեան զմեզ մահուան կը տանէր:

Հոս, այս պոլշեվիք հողին վրայ այդ ահաւոր գազանութիւնը չէի մտաբերեր, մանաւանդ ի՞նչ պատճառ զիրենք ստիպած ըլլար որ տանջանքի ու նոյնիսկ գնդակահարման դիւային դուները բաղխէին, քանի որ անզէն էինք ու անվնաս՝ իրենց ձեռքերնուն մէջ. ի՞նչ տառապանք ու տանջանքով պիտի փոխարինէին մեզի ապերախտօրէն՝ անցեալի մէջ մեր իրենց մատուցած անհուն զոհողութեանց համար: Մէկ բանի մասին կը մտածէի սակայն եւ շատ ալ անհաւանական չէր թուեր ինծ այդ օրերուն, այն էր զմեզ զինուորագրել պոլշեվիք բանակի, քանի որ իրենց հողին վրայ կոխած էինք այլեւս, սակայն նոյն ատեն մարդ կը խորհէր թէ ի՞նչ հարկ կար այս սարսափազդու ձեւականութեանը հետեւելու, երբ չէին պակսեր աւելի սիրաշահական ու աւելի օրինաւոր միջոցները իրենց այս ծրագրի իրագործման:

Շատ չանցնիր ու երեւան կուգայ որ տեղի ունեցածը

խուզարկութիւն մ՚է իրենց հաշւով բարեփոխուած ձեւի մը տակ...: Կը խուզարկուինք մեր գլուխներէն մինչեւ մեր ոտքերու եղունգները, կը խուզարկուին նաեւ կիներ, աղջիկներ ու փոքրեր բոլշեվիք կիներու ու զինուորներու կողմէ: Կը խուզարկուին նաեւ մեր վակօնները, ուր կը մնան մեր հանդերձեղէնները ու ուտելիքները: Անշուշտ ընթերցողը խուզարկութիւն բառով պիտի չի հասկնար, միայն զէնքի հետապնդում եւ կամ կառավարական օրէնքով արգիլուած ոեւէ վնասակար բան հապա այս երկրին մէջ խուզարկութիւնը համազօր է պաշտօնական փառաւոր կողոպուտի՝ դրամի, զարդեղէնաց, ժամացոյցի, բոլոր գեղեցիկ ու աչքի իյնող հագուստեղէններու: Հազարհինգ հարիւր կողոպտուողներէն միայն Ալէքսանդրաբոլցի կին մը ամենէն աւելի աչքառու էր, որուն քսան hազար Նիքոլայի ու Կերենսկիի թղթադրամները առնելէ վերջ գութն ունեցան մէկ շաբթուայ ծախքի փող վճարել տեղական Արմաւիրի դրամով, անոր աղաչանք ու բիւրիցս թախանձանքին վրայ:

Այս պաշտօնական արարողութենէն վերջ պարզ հագւով, մատները ոսկի մատանիներով զարդարուն, միջահասակ, երկար ու ձիգ պեխերով, չիկահեր ու կապուտաչուի զինուորական յեղափոխ բոլշեվիք փրոփականտիստ մը յառաջ կուգայ ու կը կանգնի մեր խումբին դիմաց ու կը խօսի մեզի նախ իր դիւցազնութիւններէն ու ապա իրենց սկզբունք ըրած պոլշեվիզմի մասին, հոգ չէ թէ գաղթական ժողովուրդը ահաբեկած է. իրենց անհարկի սինիք ցուցարարական չպարներէն, հոգ չէ թէ կողոպտուող, իր բունէն խլուող, բազում զոհերու մայր հանդիսացող ու քանիցս թալանուող հայ գաղթականութիւնը իր վէրքերու, իր դարդերու մասին հազիւ կարող է խորհիլ, իր ցաւերու, իր վշտերու, իր տնտեսական տագնապին վրայ հազիւ կարող է անդրադառնալ. հոգ չըներ թէ այն լեզուն որ ինք կը խօսի, այն բառերը ու շարժումները որ ինք կը թափէ բարձրաղաղակ՝ զուլումով անիծ-

ւոր խեղճ ժողովուրդը հասկնալու, ըմբռնելու տրամադրութիւնը չունի, լեզուն չի գիտեր, հոգ չըներ թէ վշտի ծովերով խղդուող ժողովուրդի մը սիրտ չէ մնացած քարոզի, փանաքի խօսքերու ուշ դնելու հոգին մեռած է, երբ մեռած են անոր նիւթական ապրուստի յետին միջոցներն իսկ։ Իր՝ ժամ մը տեւող երկարապատում խօսքերէն վերջ որպէս վերջաբան զմեզ մեր մեղքերէն ազատ կ՚արձակէ միջնադարեան՝ արքայութիւն ծախող պապերուն պէս. զմեզ պոլշեւիկացնող այս արարողութենէն վերջ — գացէք կ՚ըսէ եւ ապրեցէք մեր երկրին մէջ մնալով միշտ հաւատարիմ պոլշեւիզմին...։ Թրքական ոճով՝ կիտըն տէ փատիշահա տուվա էյլէյին։

Զինուորական շղթան կը քակուի, արդահարուած թնդանօթները կը փոխադրուին ու կը վերադառնանք մեր վակոնները ուր կը տեսնենք՝ ապրանոց փտող հաւերու պէս ամէն ինչ տակնուվրայութեանց դատապարտուած. դիս խղդող զայրոյթս չեմ կրնար զսպել տեսնելով ընկերվարական բարձր սկզբունքները Եւրոպայի այս Բիւրոտերուն ձեռքն անցած։ Մարգարիտները խոզերու առջեւ Սբ. Գրային իմաստալից առածին պէս։

Երկաթուղին կը շարժի վերջապէս ու կը հասնինք Մայքոփ, կը յուսանք այս քաղաքին մէջ տեղաւորուիլ ու դէթ հանգիստ շունչ մը առնել։ Մարդ իր ամենաթախծալի սրտին խորն իսկ կ՚որոնէ գոհունակութեան խորշ մը, յուսատու շող մը, ժպիտ ընկեր մը երջանկանալու՝ իր պուպրիկներով երջանկացող մանկան մը պէս։ Սակայն հոս ալ կ՚արգիլուի մեզ խստօրէն երկաթուղիէն վար իջնել. լուր կ՚առնանք տեղացի հայերէ որ պոլշեւիքները համաձայնած չեն Մէնշեւիքներու հետ ճակատներէ եկող գաղթականներուն՝ Մայքոպի մէջ տեղ մը յատկացնելու խնդրոյն մէջ։ Արեւմարէ վերջ երկաթուղին անգամ մ՚ալ կը վերադառնայ ետ դէպի Արմաւիր երթալու նպատակաւ. հոս ու հոն այսպէս լման եօթ օրեր կը թափառինք երկաթուղիով, Մայքոպի ու Արմաւիրի ճամբաներուն վը-

րայ, ոչ մէկ կայարան ու ոչ մէկ քաղաք կ՚ընդունուինք: Մէկ քանի անգամ դիմումներ կատարեցինք, իջեւանելու կայան մը խնդրեցինք, բայց ամէն անգամին ալ ձայն բարբառոյ յանապատի մնացին մեր պաշտօնական ու անպաշտօն բոլոր դիմումները պոլշեվիք կառավարութեան առջեւ: Միայն տեղէ տեղ մեր վրայ արգահատողները եղան Քօզաքները, որոնք հպարտօրէն ու մեծ պարծանքով կը յիշէին իրենց մղած կռիւները մեր Ազգային Մեծ Հերոս Անդրանիկի կողքին, ու սրտի ցաւով կը տեսնէին Հերոս ժողովուրդի մը բեկորները այդ տագնապալից չար օրերուն չար ձեռքերու մատնուած:

Սակայն անոնք ալ իրաւազուրկներ էին այդ օրերուն ու չունէին ոչ մէկ միջոց մեր վիճակին դարմանին: Գաղթականներուս այս յուսահատ դրութեան ուրիշ ոչ մէկ միջոց կը մնար ընել եթէ ոչ դուրս գալ երկաթուղիէն ու ցրուելով հոս ու հոն գաղտնի եւ կամ յայտնի միջոցներով, հնար մը գտնել, կերպ մը ճարել, գիւղ մը եւ կամ քաղաք մը իյնալ ազատուելու համար այդ հաւաքական տանջարանէն որ սարքուած էր չարամտօրէն այդ օրերու քաղաքական տղայ ու տհաս կառավարիչներէ: Այս խորհուրդը օրէ օր իրագործուեցաւ գաղթական ժողովուրդի կողմէ, ամէն անգամ որ երկաթուղին տեղի մը վրայ կանգ կ՚առնէր, մի քանի անուոր վար կուգային երկաթուղիէն տեղ մը թաքնուելու համար: Բարեբախտ կ՚զգայի ինքզինքս, որ պոլշեվիք ձեռքեր թեթեւցուցած էին բեռս, վակոնին մէջ մեզի մնացած էր. Երկու Փանէլաներ, Երկուական ձեռք ճերմակեղէն, ռուսական մորթեայ փոոց մը, բըրդեայ վերմակ մը, գոյգ մը կօշիկ եւ կարգ մ՚ալ աչքի չզարնուելիք աննշան բաներ: Ասոնք ամենը Փանէլայի մը մէջ ծրարած ու ամուր մ՚ալ կապած կ՚սպասէի շարունակ փախցնելու ու փախչելու յարմար առիթին:

Եօթերորդ օրն էր որ երկաթուղին անգամ մը եւս կը վերադառնար Արմաւիրէն դէպի Մայքոպ. Պէլորիչէնսկիի կայարանը հասնելու պահուն բախտը մեզ ժպտեցաւ ու

յաջողեցանք երկաթուղիէն դուրս գալ մեր ծրարովը միասին: Երկաթուղին դէպի Մայքոպ գացած էր եւ մենք երեւան ելած էինք կայարանին մէջ որպէս հասարակ ճամբորդներ: Մարդատար գնացքով հնարաւոր չէր մեր ծըրարը փոխադրել մեզի հետ, ստիպուած էինք դրամով պակաժի տալ՝ Արմաւիր ստանալու պայմանաւ, որուն փոխարէն թուղթ մը ստացած էի պակաժին թիւը կրող: Մարդատար գնացքով մը՝ բաւական դժուարութիւններէ վերջ յաջողած էի քրոջս հետ միասին իջնալ Արմաւիր: Արմաւիր գաղթականներու ամենամեծ կայանը եղած էր այդ օրերուն. ոչ դպրոց, ոչ եկեղեցի եւ ոչ մէկ հանրային հաստատութիւն մնացած էր, ամէնքն ալ բերնէ բերան լեցուած էին եւ հազարաւոր ժողովուրդներ տակաւին եկեղեցիներու պատնէշներուն, պարտէզներուն ու փողոցներուն անկիւնները լայնանիստ վայրերու մէջ իջեւանած էին գնչուներու բէօչերուն պէս, մէկ տարբերութեամբ որ գաղթականութիւնը իր հետ չունէր վրաններ, կովեր էշեր ու շուներ:

Մենք ալ ծանօթներու մօտ՝ ամփոփուած էինք եկեղեցիի մը պարտէզին մէկ անկիւնը հազարաւորներու մէջ բաց երկինք տակ: Հոս ալ տառապանքի երկրորդ ձոր մ'էր. դժողք մը, Տանթէի դժողքէն սա տարբերութեամբ որ անոնց գլխուն կրակ կը տեղար, իսկ մեր գլխուն անձրեւ ու նախատինք:

Երկինք՝ կարծես յաւիտենական ուխտ էր անձրեւները մեզմէ անբաժան ընել, այդ ամրան առաջի ամսուն անձրեւները այնքան յորդառատ էին որքան գարնան եղանակին:

Ծածքերու տակ ապաստանող գաղթականութեան յիսուն առ հարիւրը հիւանդութիւններով վարակուած էին. ծաղկախտը ու բծաւոր տենդը սուր չափերու հասած էին: Մաքրութիւն, խնամք ու հոգածութիւն շարունակ խորշած գաղթականութենէն շատ ու շատ հեռու կ'ապրէին: Այսպիսի իրարանցումի պարագաներու մէջ անմաքրու-

թիւնը, անխնամ վիճակը բնական ու սովորական մէկ երեւոյթ կ'ըլլայ մարդուն: Ծածքերու տակ եղողը հիւանդանալու շարունակական տագնապը ունէր, իսկ ծածքերէ դուրս բաց օդին տակ եղողներս ալ պարբերական յորդահոս անձրեւներու վերջին աստիճան ձանձրալի կեանքն էր որ կ'ապրէինք:

Այս պարբերական անձրեւները սակայն կարծես խղճամիտ անօրինութեամբ կ'իջնէին որոշեալ սահմանաւոր ժամերու մէջ. ամէն առաւօտէն սկսեալ մինչեւ կէսօր ամպ ու անձրեւ էր, կէսօրէ վերջ պարզ ու պայծառ արեւ, ասով հնարաւոր կը դառնար մեզի դրսաշխարհցիներուս հանուիլ ու քամել մեր զգեստները որ մինչեւ կէսօր թրջուած կ'ըլլային պէտք եղածէն աւելի ու փռել կէսօրէ վերջ ծառերու վրայ ցամքելու համար պատրաստ յաջորդ օրուայ անձրեւներուն. այս էր մեր զբաղումը ողջ օրերու, որուն օրէ օր աւելի կ'ընտելանայինք:

Փոխնորդ լաթեղէն, կօշիկ ու ներմակեղէն չունէինք մեր քով, մեր ներմակեղէնները անձրեւներէն, աղտէն, մեր մարմնոյ խղերէն պժգալի հոտեր բուրող, սեւցած, կարծրացած կաշիներու երեւոյթը ստացած էին: Մեծ փորձութեան մը մէջ ինկած էինք մեր ունեցած չունեցածը պակաժի տալով. հողը յաջողած էինք քար մը ձգել սակայն հանելու որ եւ է միջոց, հնար ու իմաստութիւն չունէինք: Գաղթական ժողովուրդին այն մասը որ մեզի պէս փորձութիւնն ունեցած էր իր ունեցածը պակաժի տալ ո եւ է տեղէ Արմաւիր ստանալու համար՝ անհնար եղած էր ի վերջոյ ձեռք բերել: Ամէն անգամ որ դիմումներ կատարուած էին ուղղակի եւ անուղղակի միջոցներով տարտամ, մութ, անորոշ պատասխաններ ստացուած էին ամէն անգամին ալ:

Պակաժս ինձ տասը օրերու շարունակ խորհելու նիւթ հայթայթած էր: Է՜յ, եթէ պակաժը ստացած ըլլայի գոնէ փօթով եւ ֆանէլաներով կարող էինք ծառերու տակ ապաստանիլ եւ մեր ներմակեղէնները մասամբ զմեզ պիտի

կրնային փրկել աղտեղութենէն ու այդ չերեւակայուե-լիք դրութենէն որուն ենթարկուած էինք։

Չէր բաւեր սակայն սոսկական խօսքերով ու գթու-թիւն հայցող միջոցներով ձեռք բերել մեր ունեցածը որ թռչունի մը պէս թռած էր։ Ներքին հակամարտ խոր-հուրդներ չէի կրնար իրար հետ հաշտեցնել։ Ի՜նչ ար-տակեդրոն մտայնութեան ծնունդ էր այս բոլշեվիզմը որ զմեզ մեր չնչին ունեցածէն իսկ կը զրկէր։ Հարուստ չէինք ոչ ալ կալուածատէր, մեր օճախներէն խլուած, հարըս-տահարուած, չունեւոր ու մոխիներու վրայ նստող օ-տարականներ։ Պուրժուաներ չէինք, պրօլէտարի ալ պը-րօլէտար թոռներն էինք. հապա ի՞նչ էր գաղտնիքը որ զմեզ կը զրկէին մեր չունեցածէն իսկ... չէ որ գաղթա-կաններ էինք, ու գաղթականը ամէն տեղ ալ գաղթական էր, վիզը ծուռ, նայուածքները մոլոր, թեւերը կոտըր-տած, սիրտը վիրաւոր ու զգացումները դիւրաթեք...։ Ա՞յս էր ընկերվարութիւնը, հացի, հողի ու ազատութեան քարոզուած երկիրը։ Եթէ մենք ունեւորներն էինք, հապա չունեւորները որո՞նք էին...։ Եթէ մենք հարստահար-ւածներ ու զրկուածներ չէինք, հապա հարստահարուած ու զրկուածները որո՞նք էին...։ Մեր այս մտածումներով կը տանջուէի եւ կ՚ուզէի օր մը պայթիլ ռումբի մը պէս այն պաշտօնատան մէջ ուր կը հանդչէր պակաժը։ Մահէն անդին ի՞նչ հանդրուան մը պիտի ըլլար գաղթականի մը համար։ Թրքական սադրանքներէն, սոցիալական ծու-ղակներէն ազատած էի եւ ինչ որ ապրած էի ան ինծի հա-մար շահ մնացած էր, ալ բաւական էր այս քաշքշուք կեանքը ինծի համար. կամ պակաժը կ՚առնայի եւ կամ փառաւոր մահս։ Այս որոշումներով օր մը գացի պակաժի շէնքը, սակայն հազիւ դրան մօտեցեր էի տեսայ մէկը որ դռնէն դուրս կը քշուէր, վրան գլուխը արիւններու մէջ, մարմինը ծածկող հնամաշ հանդերձներն ալ բզիկ բզիկ պատառոտուած, արիւններով կարմրացած ու ծեծկռտուած այդ խեղճ մարդուն ետեւէն ալ հայհոյութիւններն էին

որ կը տեղային կարկուտի պէս բոլշեվիք բերաններէ, տասնեակ մը ձեռքեր վեր օդին մէջ բարձրացած կռճակուած բռունցքներով կը ճօճէին, ցոյց կուտային հէգ մարդուն մահուան ճամբան:

Առանց ձայնի իսկոյն ճամբաս փոխեցի, այդ մարդուն արիւնոտ դէմքը, այդ տխուր փեռեկտուած երեւոյթը հայ գաղթականին մինչեւ այսօր չեն հեռացած աչքերէս: Պակաժ ունեցող խեղճուկ գաղթականին մէկն էր այս որ օրինաւոր դիմումներով յուսահատած էր ստանալ իր ամբողջ հոգին որ ծրարուած էր հոն այդ պակաժին մէջ. ստանալու, իր արդար իրաւունքին տիրանալու փոխան քիթ ու բերան արիւններու մէջ դուրս վռնտուած էր այդ անօրէն չէնքէն:

Կը խորհէին յաճախ հրաժարիլ այդ պակաժէն, այդ չար խայծը սակայն աւելի ու աւելի կը ցցուէր աչքերուս դիմաց երբ սաստ անձրեւներէ վերջ կը մերկանայի՝ թաց հնացած վերարկուի մը տակ մինչեւ ցամքէին հանդերձեղէններս որոնք փտած կ՚ըլլային ծառերու ցած թեւերէն:

Քաղաքին մէջ գտած էի պօմխարքի օգնական ռուսահայ մը եւ պակաժին խնդիրը պատճառ դարձած էր որ ծանօթանամ անոր հետ: Այս մարդը կամ այն էր որ ատակ չէր խնդիրքս կատարելու եւ կամ այն էր որ հայու արիւն չունէր իր շնչերակներուն մէջ, ու մարդկային զգացումը չորցած էր սրտին խորքը: Ամէն անգամ որ իրեն կը դիմէի կը խոստանար յաջորդ օրը գործս կարգադրել, հայերէն չէր գիտեր միայն հատուկոտոր բառեր լեզուն կը թոթովէր: Ծանօթանալէս վերջ առաջին օրը երբ հանդիպեցայ իրեն՝ պակաժին համար, ինձ ըսաւ որ զբաղուած ըլլալով գարփբրա (վագր) գործ պիտի կատարէր. Երկրորդ օրը գացի ինձ նոյն գափբրան հրամցուց եւ երրորդ օրը դարձեալ նոյն գափբրա յանկերգն էր որ կը կրկնէր ականջիս: Տեսայ որ այս գափբրաներու շարքը պիտի չի լրանայ օձիքը թողուցի ու ես ալ օր մը իրեն գափբրա կուգամ ըսելով ալ չերեւցայ:

Պակաժը ստանալու յոյսը կամաց կամաց կը նուազէր, գործադրելիք որոշումներս ամէնքն ալ ապարդիւն կ'ըլլային: Օր մը երեք ընկերներով հաստատակամօրէն որոշեցինք դիմել ուղղակի պակաժի կայանը բացատրելու մեր ողորմելի դրութիւնը եւ ստանալու այոի եւ կամ ոչի վերջնական պատասխանը, որով եթէ չի յաջողէինք ձեռք բերել այս անգամ այլեւս կորսուած նկատէինք մեր բազում կորուստներէն հաշուելով:

Ցեխոտ, անձրեւոտ, խրարանցումի օր մ'էր, -դիմեցինք կայարանը, չէնքէն ներս մտանք իրար եւեւէ. մեր աչքերուն անմիջապէս դիմացը կ'իյնար տեղաւորուած պաշտօնական գործասեղան մը մեծկակ ու բոլորաձեւ, վրան՝ հոս ու հոն թափուած անկանոն դէզեր թուղթի, ճմռթկուած նամակներ, գլանիկի քիթեր: Սեղանին շուրջ խառն բազմած էին երիտասարդ, օրիորդ ու տղայ պաշտօնեայ ղաւարիչներ, որոնց քրքիջը ու սուր կաքաւումը չէնքը լեցուցած էր ուրախ ու զուարթ տրամադրութիւններով: Մեր բրածը բացարձակ անխոհեմ համարձակութիւն մը, արկածախնդիր ժեստ մը պիտի ըլլար խօսքով եւ կամ խնդրանքով մը պղտորել այդ երազկոտ, ժրաջան երիտասարդ սրտերու կակուղ կակուղ սիրաբանութիւնները որոնցմով գլուխնին տաքցած էր, մեղկութեան հաշիշը շաղաղուած էր իրենց դէմքերը, լորձունքային ջրնարակով մը կը պարզային իրենց պարմանի կապոյտ աչքերը՝ անփոյթ ճակատներու, չիկահեր, նրբին կամարակապ յօնքերու տակ: Մեր՝ դէպի իրենց մօտեցող քայլերու զգուշաւոր ձայնը ոչ մէկին ականջին ինկած էր: Մեր ընդդիմակաց կողմը բազմող օրիորդին մէկը որ սիկարը ձեռքին կը ծխէր ու օդին կը յանձնէր մուխը բոլորաձեւ օղակներով, հանդիպումով մը նշմարած էր մեր անախորժ, տգեղ ներկայութիւնը, ու իր քովի ընկերոջ դիտել կուտար մեր անակնկալ ներկայութիւնը՝ շուարուն, անկամ ժպիտով մը որ կը նմանէր վարդի մը նորաբողբոջ՝ որուն կէսը խամրած էր պատահական արկածով, հարաւի խոր-

չակով մը, նկուն, սակայն սիրուն տակաւին ու գրաւիչ:

Երկրորդ դէմք մ'էր որ կը բարձրանար մեզի համար, յաջորդաբար երրորդ, չորրորդ ու բոլոր դէմքերը մեզի ուղղուած էին· կ'զգայի որ մեր ներկայութիւնը այդ սիրաբանական յանկուցիչ պարտէզի երջանիկ սոխակը թռուցուցած էր, ուր այժմ ապշեցուցիչ լռութիւնը ամէն դէմքի վրայ կորսուած անուշ ծիծաղի մը յիշատակին հետքերը միայն ուրուագծուած կը պահէր:

Ընկերներէս մին՝ որը բաւական լաւ ռուսերէն մը կը խօսէր՝ համարձակութիւն հաւաքած էր· բարակ քաղաքավարութիւն, մազային փափկանկատութիւն իր խելքին չէր թափանցեր, աջ ձեռքով ամուր բռնած պակաժի Թուղթը ցոյց տալով կը խօսէր, իրաւունքի, զրկուած արդարութեան, խաչուած յոյսերու վրայով եւ իր խօսքերուն տիրական չեշտ մը տալու համար, իր բառերը վաւերականօրէն ապացուցանող փաստեր իբր միւս ձեռքով ալ մեզ ցոյց կուտար որ լուռ ու աչալուրջ կ'սպասէինք դիմումի անուշ կամ դառն վախճանին: Շատ կարճ տեւեցին խօսքերը ու ընդմիջուեցաւ իսկոյն սեղանի վրայ զարնող բռունցքի հարուածով մը, կանացի ճրգած ձայն մը բարձրացաւ որ կ'ըսէր·— Դուք հա յէք չէ՞, դուք աֆթօնօմի կ'ուզէիք այնպէս չէ՞, ձեզ պէտք է Թուրքերուն յանձնել.. հազիւ այս խօսքերը աւարտած երկրորդ մը անոր ետեւէն յարեց բարձրաղաղակ· կորսուեցէք սբէքիւլանթներ, ձեզի նման սբէքիւլանթներու եղածն ալ քիչ է տակաւին: Մէկը միւսին ետեւէ ձայն բարձրացուց...: Մին թէ աֆթօնօմի կ'ուզէք, միւսը սբէքիւլանթներ կ'անուանէր... ուրիշ մը պուռժուաներ կ'աղաղակէր... ամէնքն արդէն իրար անցած էին բարբելոնական լեզուներով, անոնց յետին զայրոյթը կը վառէր լեզուներուն վրայ, երիտասարդ դիւրագրգիռ սրտերու արտացոլումը փոթ փոթ ծալքերով կ'առնուէր ճակատնին: Մենք՝ հաւանական մօտալուտ փոթորիկները նշմարելով, մեր քայլերը փոխեցինք դէպի դուռը մեր կծիկը դնելու համար ուրկէ եկած էինք:

Մեզ համար այս պատահածը տխուր զաւեշտ մ'էր· խեղճ երիտասարդներու, բարոյապէս փճացածներու խըմբակէ մը որ ասկէ աւելի տարբեր բան չէինք կրնար ակընկալել:

Մի քանի խոշոր, աղուոր բառեր ինչ ալ շուտ սորված էին, ճիշտ պարագային, ճիշտ իմաստին յարմար ու պատշաճ տեղեր ըգործածելու համար: Ինչպէ՞ս ալ բոլորին ուղեղը նոյն կաղապարը մտած ելած էր, ոչ մէկը միւսէն տարբեր էջ մը չէր թղթատեր, ոչ մէկին գանկը միւսէն տարբեր տրամադրութիւն մը երեւան չէր բերեր: Ականջը խօսի Լէնինի ու մեծանուն ընկերվարականներուն, ի՜նչ լաւ մարզած էին իրենց թերուս երիտասարդ հետեւորդները: Ինչ ալ յարմար շնորհներով օժտուած էինք պուրժուաներ ըլլալու... ի՜նչ ալ պատշաճ յատկութիւններով զինուած էինք սբէքիւլանթներ դառնալու...: Ի՜նչ անքաւելի մեղքերով զարնուած էինք երբ մեր սեփական հայրենիքի պաշտպանութեան համար մղած էինք արդար պայքարը Թշնամիի մը դէմ որ ոչ միայն մեր ազգի ու հայրենիքի ոխերիմ Թշնամին էր հապա աշխարհի քաղաքակրթութեան ամենամեծ պատուհասը, յաւիտենական գիշերը Արեւելքի, ժողովուրդներու ուտիչ որդը, դրախտներ աւերող թանջքը դժոխային:

Ի՜նչ զարմանալի էակ է մարդ արարածը, կը յիշէ իր նմաններու ցաւը, սուգը, խեղճութիւնն ու չքաւորութիւնը այնքան ատեն որքան ատեն որ բաղդը իրեն ծուռ կը նայի· բայց երբ անգամ մը առիթը իրեն ժպտեցաւ, երբ բախտը իր գեղեցիկ դէմքը ցոյց տուաւ, կը մոռնայ ապերախտ մարդը իր նմանը, իր ընկերը, իր նկարը, իր հողին ու զգացումները ունեցող գոյակը որ խեղճութեան ճանկերուն մէջ կը նկրտի, որ անօթութեան ու թըշուառութեան քամող մամուլին տակ կը ճմլուի:

Ինչ շուտ մոռցած էին ասոնք իրենց դեռ երէկի անցեալ հարստահարանքի օրերը, ի՜նչ շուտ... եթէ անոնք ալ մեզի պէս տառապած էին բռնութեան խըղդող, աղքա-

տութեան նողկալի բազուկներուն մէջ: Ինչքա՜ն շատ մոռցած էին եղբայրութեան, հաւասարութեան, ազատութեան այս ջատագովողները, համայնատիրութեան այս հերոսները՝ տառապանքը, թշուառութիւնը իր գերող ուրուականներով: Ինչ շատ գոցած էին իրենց գութի ու կարեկցութեան, խղճի ու զգացման, մարդկային համակրանքի դռները փրկարար՝ անոնց առջեւ որ զուլումէ հալածուած էին, որ թափառականի անէծքը թափած էր անոնց գլխուն, անոնց խեղճուկ ուսերուն: Ինչքա՜ն, ինչքան շատ լռած էին իրենց աղքատիկ սրտի ողորմելի տըրոփիւնները... ինչքա՜ն շատ մոռցած էին իրենց Աստուածը բարի, իրենց խղճի ձայնը մաքուր:

Դո՛ւն ալ, դո՛ւն ալ կորաքամակ պիտի ըլլաս երբ բարոյագուրկ ես, երբ հոգեկան տիեզերքի սիւներդ խախտուած են, երբ մոռցած ես սէրը, գութն ու կարեկցութիւնը մարդկային, քու եսի, անձնապաշտութեան, ամբարտաւանութեան նժոյգին վրայ բազմած կը սուրաս, դուն ալ պիտի դահավիժես վար ո՛վ եղբայրութի՛ւն, ազատութի՛ւն ու հաւասարութի՛ւն շահագործող ամբարտաւան երկիր: Դուն ալ ամօթապարտ պիտի ըլլաս փլած դակի մը պէս...:

— Վայ քեզի երկիր որ իշխանդ մանուկ է:

Ո՞ւր պէտք էր դիմել, ո՞ւր երթալ հարկ էր, ամէն տեղ նոյնն էր պանդխտականին համար, ամէն վիճակ իր դառնութիւններով լեցուն, մէկ վայրը միւսէն աւելի աննըպաստ, մէկ քաղաքը միւսէն աւելի անիշխան, աւելի անօրէն: Հոգիս մինչեւ կոկորդս եկած էր. կարօտը՝ նոր դիտ մը, նոր խորհուրդ մը յղացած էր մտքիս մէջ, խորհուրդ մը որ փայլակի մը պէս լուսաւորած էր համոզումներս, ոգեւորած էր լքուած տրամադրութիւններս. գործադրել պէտք էր այս՝ ինչ որ ալ ըլլար արդիւնքը: Ալ գիտէի թէ որոնց հետ էր իմ գործս. այլեւս թափանցած էի անոնց հոգեբանութեան եւ այդ մտածմանս իրագործումը իր արդիւնքը պիտի ունենար:

Լաւ անձրեւոտ օր մ'էր. անօթի չէի բայց աղուոր թրջուած էի. կարճ արեւ մը եղած էր այդ օրը, հագուստներէս բոլորովին մերկանալով ծառերու ճիւղերէ կախած էի չորնալու համար. վերարկու մը միայն ունէի վրաս Ազատական բացարձակ մերկութիւնս ծածկող. Հնացած կօշիկ մը ունէի մերկ ոտքերս ցեխերէն վեր բռնող. գըլխարկս ջուրերէն քամած անգամ մ'ալ չահագործած էի. այդ օր անխնամ թողուցած մօրուքս ալ ածիլած էի, հրէի հանգամանքը, երեւոյթը ինձմէ հեռու պահելու դիտումով, որը յաճախ պատահարներու, չար ելքերու դռները բացած էր այդ օրերուն: Պակաժի թուղթս որ այնքան խնամով կը պահէի թրջուելէ, ձեռքս առած էի. կարգ մը ռուսական լաւ բառերով ալ զինուած էի որոնք այդ օրերուն շատ առատ ու ձրի էին ամէն փողոցի գլուխ, ամէն սրճարանի մէջ, ամէն անկիւն...: Համարձակօրէն գացի պակաժատան վերահսկիչին մօտ որը կը մնար երկաթուղիի անգործածելի վակոնի մը մէջ, քիչ հեռու պակաժի պաշտօնատունէն: Առիթը կերպով մը առեղծուած էր անոր հետ խօսելու. հոն մարդը խօսքի ցանցերէս բռնուած էր, արտաքին գաղթականի կերպարանքս ալ կը թուէր թէ իր դերը մասամբ կատարած էր. ինձ այնպէս կը թուէր թէ տակաւին այդ մարդը այնքան ալ հարստացած չէր այդ օրերու աւարներէն: Իր մազերու ցանուցիր ճերմակութիւնը ու երեսի կնճիռները քառասուն տարիներ բոլորող մարդու մը նկարը կը պատկերէին աչքերուս: Առաջին տարէց պաշտօնեան էր որուն հանդիպած էի այդ խորհրդային կառավարութեան օրով: Չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ հաճելի թուած էր իրեն երբ ըսած էի թէ հայ մը ըլլալուս համար ապրած եմ եւ հայ մը ըլլալուս համար տառապած որը կրկնած էր ինքն իր դէմ այս խօսքերս երկու անգամ: Գիտէի թէ նա ռուս, հարազատ ռուս մուժիկ մըն էր: Իր աշխատաւորական գզրոցէն դեղին թուղթ մը դուրս հանելով վրան գրեց աճապարանքով ու կնիքով մ'ալ կնքելէ վերջ ինձ յանձնեց ու ըսաւ.— Օրէնքները

խիստ են, զգացումներուս խօսեցար եւ ձեռքերս համարձակ թէ ակամայ գրեցին այդ թուղթը, շատ ալ յոյս չունիմ որ պիտի ստանաս պակաժը սակայն իր օգուտը կըրնայ ունենալ:

Ուրախութեան ցոլք մը աչքերս կը լուսաւորէր, երբ քայլերս կը փոխէի դէպի դուրս շնորհակալութիւնս յայտնելէ վերջ: Սիրտս ուժգին կը տրոփէր, ներքին անծանօթ ձայն մ'ալ զիս կը խրախուսէր, կը յուսադրէր, թէեւ գըրութեան ալ ինչ ըլլալը չէի գիտեր:

Քայլերս չի յամեցան, պակաժի պաշտօնատան դըռնէն ներս մտած էի արդէն: Աչքերուս կ'երեւէր այն չարաշուք սեղանը որուն շուրջ հաւաքուած էին քանի մը օրեր առաջ երջանիկ արարածները, որոնք իրենց երազներուն մէջ չտեսած պատեհութիւններուն տիրացած էին, ու աշխարհի փոփոխամիտ բախտը ժպտած էր իրենց այս անգամ: Չեմ գիտեր թէ ի՛նչ համարձակութիւն էր որ ստացած էի, ոտքերս ուժաւորուած էին, աչքերս ո եւ է ժամանակ այնքան համարձակ չէին տեսած իրեր: Նոյն սեղանին էր որ կը դիմէի, թէեւ այնպէս կ'երեւէր որ պաշտօնեաներէն ոմանք փոխուած էին: Վերահսկիչին ինձ տուած թուղթին հետ պակաժի թուղթս միացուցած երկարեցի գրագիրներէն մէկուն, որը կարծես ապշութեամբ, իր զարմանքը հազիւ կառավարած աչքերը վրաս յառած դիտած էր սեղանին մօտեցող համարձակ քայլերս:

Գրագիրը թուղթերուս հազիւ հազ նայած՝ գլխու դժկամակ շարժումով մը սատանան տանի... նի լիզա (չէ կարելի) բառ: Պաշտօնեաներուն աչքը վրաս էր, տակաւին լուռ կը մնայի, բոլորովին անձայն ու անայլայլ: Կ'զգայի որ դատս հոգեվարքի մէջ էր, եւ եթէ այս անգամ ալ վրիժէր յաջողութի՛ւնս...: Հարստահարուո՛ղ... գաղթակա՛ն... թշուա՛ռ... բառերը որ արտասանած էր իր ոչ մէկ արժէքը ունեցած էր եւ ոչ ալ մէկին ականջը

թրջած, անոնք թափուած էին իրենց ականջներէն ներս ջուրի սովորական ձայներու պէս:

Երբ կը տեսնէի արդար իրաւունքս մահուան դալարումներուն մէջ, բռնաբարուած յոյսերս ծնած անգամ մ'ալ այն խորհուրդը որ փայլակի մը պէս լուսաւորած էր յուսահատութիւններս: Վերարկուիս վերջին օղակն էր որ կը բաժնուէր իր կոճակէն անդադարար, ձեռքիս ելեքտրականացած ցնցումներուն տակ: Տառապանքի ու թըշւառութեան մարմար արձանը մերկացած էր այդ քարսիրտ անզգայացած սրտերուն առջեւ: Վայրկեանի մը համար միայն քրքիջները խօսեցան այդ պատերուն մէջ իրարու հետ...: Բայց դէմք մը նշմարեցի այդ սեղանին չուրջ որուն աչքերէն մութ, անձրեւող ամպ մը կը սահէր... որուն ճակտին վրայ փոթորկող յոյզի ալքերը՝ ներքին խղճի ահեղ պայքարին յայտաբար նշանները կը ցուցադրէին:

Այդ քրքիջները յամրաբար թուլցան ու հինցած խարխուլ պատի մը պէս փլաւ զուարթութիւնը այդ սեղանին վրայ, այդ առաստաղին տակ: Այս սրտաճմլիկ կենդանի մէկ պատկերը թափառական գաղթականին՝ ելեքտրական կկոցի մը պէս հիւսեց լռութիւն մը մահատիպ, լռութիւն մը գերեզմանային, լռութիւն մը անշունչ, կոկորդներ այլեւս չէին շնչեր կարծես:

Կը ճանչնայի այն մարդը որ ինքն իր վրայ կը դառնար խռովայոյզ. յայտնի էր թէ դէմքիս յիշատակը իր մտքին վրայ թարմ էր տակաւին. կը յիշէր անշուշտ թէ զիս խաբած էր գափթրաններու երկար տողանցումներով եւ խիղճը զինք տապալած էր այս անգամ: Ռուսահայ երիտասարդն էր ան... իր պապերու հայ արիւնը դեռ պաղած չէր իր երակներուն մէջ, թէեւ լեզուն, երեւոյթն ու ազնիւ բարքերն ալ փոխուած էին:

Այդ սեղանին չուրջ՝ դաժան մարդոց քար սրտերը փոխուած էին... հոն՝ անոնց լանջքին տակ ծառացած էր

ձայնը սրտակեղէք՝ այս թշուառութեան նկարին, ուր գութի ու կարեկցութեան զգացումը նուիրական՝ սկսած էր փթթիլ անուշաբոյր, սիրուն մանիշակի մը պէս այս անգամ :

«Պակամը» վերստացած էր :

ՊՈԼՇԷՎԻԿ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՄԷՋ

ՀՐԷԻՆ ԲԱԿՈՆԸ

1918 Յուլիսի սկիզբի օրերն էին, Վոլկայի վրայով Զարիցինէն Սարաթով կը ճամբորդէինք «պարժո»ով մը: Գաղթականներու հոծ բազմութիւն մը կը վխտար, կը շարժէր պարժի լայնանիստ տանիքին վրայ ու վարը, մթնշաղին լոյսով ողողուած արգանդին մէջ նոյն գաղթական ժողովուրդն էր իրար անցած բարձրաղաղակ:

Այդ եղբայրասպան կռիւներու երկարաձիգ պատուհասեալ օրերուն, մարդ էակը կորսնցուցած էր իր խաղաղ տնային ու ընկերային կեանքը ու խօլ վազքով մը հոս ու հոն թափառական՝ կ'որոնէր ապահով հանգստի վայր մը, տեղ մը ուր արհաւիրքի ցնցող փոթորիկը չէր մռնչէր, ուր կոյր սուրը չէր փայլեր, ուր ցուրտ կապարը չէր շաչեր խօլավազ եւ ուր անօթութեան, սովի ու հիւանդութեանց սեւ ուրուականները բնակութիւն չէին հաստատած: Մարդկային գանկը չէր զօրեր կարծես խորհելու ու տրամաբանելու թէ հանգիստ վայր չէր մնացած այդ օրերուն այդ աշխարհին վրայ:

Ռուսաստանը քաոս էր ողորմելի, տարտարոս, անելանելի: Քաղաքներ, գաղթականներու, գեղջուկներու խելայեղ, խիտ խիտ բազմութեամբը կ'ողողուէին ու ամայացած, անտէր թողուած գիւղեր ու հիւղակներ հոյակապ ոստաններէն խուժող բնակչութեամբ կ'ահաբեկուէին: Երկաթուղիի կայաններ, նաւամատոյցներ, իրար անցած ժողովուրդի անհաշուելի, աներեւակայելի, անըմբռնելի հոծ բազմութիւններով կեռա՛ր ու կեռար: Ամէն մարդ անհանգիստ, ամէն անձ վրդովեալ, ամէն ոտք վազքի մէջ եւ ամէն սիրտ հեւքով մը տրոփիւն: Կիներ,

աղջիկներ, տղաքներ, փոքրեր ու ծերեր կը կազմէին այդ հսկայ ժողովրդային յուզեալ ծովը: Այդ աշխարհէն հանգիստը փախած էր այն ատեն երբ ռուսական հզօր մականը ջախջախուած էր, երբ պոլշեւիզմի համայնատիրական մեղկ աւետարանի հոգին սրճարաններու մէջ, ճամբաներու անկիւնը, հրապարակներու վրայ կը սաւառնէր: Երբ Լէնինի շունչը հասած էր կռուի ճակատները եւ հացի, հողի ու ազատութեան սինիք պատգամներով քանդած, տապալած էր ռուս կենտրոնակ կորովի լէգէոններու յաղթութեան փառքի շէնքի կամարները, խորտակած մարմար սիւները յաջողութեան:

Ռուս զինուորը մոլուցքէ բռնուած լքելով կռուի ճակատները, անիշխան ու անտախփիլին կը խուժէր ամօթապարտ դէպի երկիրը ուրկէ ուժգին հնչած էր ձայնը Մողոքին: Թալանի, աւերի ու հրդեհի տալով ամէն ինչ որ իր ոտքերուն կը հանդիպէր, որ իր կարմրած աչքերուն կ'իյնար· ոչ մէկ նուիրական սրբութիւն եւ ոչ մէկ խղճի ձայն կրնար պատնէշել այդ քանդող, աւերող ու հրդեհող ձեռքերը: Ռուսաստանը, այդ լայնածաւալ մեղուանոցը, կրակ ինկած էր: Ժողովուրդը հալածուած էր այնպէս, ինչպէս ոչխարներու միամիտ հօտեր կը հալածուին կատղած, արիւնի ծարաւի, անօթի գայլերու հսկայ ոհմակներէն: Հէգ ժողովուրդը վախի, սարսափի, թալանի, խողխողումի մրրիկներէն քշուած զուր կ'որոնէր իր այս թափառումներուն մէջ ապահով վայր, հանդիստ անդ· զուր կը թեւածէր ան այդ կատղած ովկիանոսին վրայ իր ոտքերուն հանգիստ հանգրուան մը գտնելու յոյսով, նման Նոյեան աղաւնիին որ թողած էր իր հանգիստի տապանը անգամ մը երբ տակաւին փրփրոտ լեռնակուտակ կատղած ջուրեր չէին հանդչած ժայռերու ոտքերուն տակ երբ տակաւին անդորրութեան յոյսը շա՜տ հեռու ըլլալ կը թուէր, երբ տակաւին ցամաքի դէմքը անդնդախոր ջուրերով պատանքուած էր:

Մեր այդ ապերջանկութեան օրերուն երջանիկ, շատ

երջանիկ կ՚զգայինք մենք զմեզ երբ յաջողէինք ոեւէ կեր-պով մեր տեղը փոխել, յուսալով որ գալիք օրերը, նոր հանդիպած վայրերը իրենց հետ պիտի բերէին մեր երազած նոր օրերու նոր հանգիստը, նոր յոյսերը:

«Պարժ» մոտողներս այժմ երջանիկ կ՚զգայինք զմեզ որ յաջողած էինք գետափը քանի օրերու հոգեհան սպասումներէ վերջ ձեռք բերել մուտքի տոմսեր: Մեզ տանող պարժը ճամբայ ինկած էր Վօլկայի յորդահոս ջուրերուն վրայ: Երնեկներու ձայներ, երանելիներու խառն-ճողանձ աղմուկներ, հատակոտոր ծափեր մեր ետեւէն մեզի կը հասնէին քարափներէն, հոն մնացող, ինքզինք անբաղդ զգացող ժողովուրդէն:

Շոգենաւ մը պարժին առջեւն անցած հակընդդէմ Վօլկայի սահանքային ջուրերուն հեւ ի հեւ կը քաշէր, կարծես վայրկեանէ վայրկեան աւելի ուժասպառ իր դէպի վեր յոգնաշունչ անզօր վազքին մէջ:

Պարժի տանիքէն մեր աչքերուն առջեւ փռուած կարմրրօրակ անծայր դաշտերու հարթ սաւանն էր որ կը տարածուէր անտուն ու անգիւղ, ամայի ու անմշակ: Վօլկայի երկու ափերը վայրի կանանչութիւնն էր որ կը տիրէր իր սահմանաւոր թեւերով: Վերը երկինքը կապուտակ ծծղուն ծովակի մը անյոյզ ու միապաղաղ մարմար կըրծքին պէս կը նկարուէր մեր աչքերուն. վարը մեր երկու կողմերը ու նաւատակը ջուրերու կարմիր, ուռած լայնշի կուրծքը կը շոյէին կապոյտէն վար թափուող արեւի բուրեղ փայփլուն ցոլքերը: Ցանկուցիչ երկինքը հմայիչ Վօլկայի ափերուն նարօտներովը կը սանձար, ու այդ կարմրրօրակ ջուրերը հեռո՛ւ, հեռու մշուշներուն տակ լազվարդ երկնից աննիւթական շապիկն հագած օձագալար իրենց խոյանքին մէջ նիրհող հանգիստն ունէին: Այդ ափերը պճնուտ, այդ ջուրն ու երկինքը համադաշն, մին միւս լրացնող ներդաշնակութեամբ մարդկային սիրտը անմահական տենչերու ուղիներ կ՚առաջնորդէին, ու պահ մը

ընդարմացումի հաշիշը կը ներարկէին հունաւորին հոգւոյն մէջ. որ մաշող հոգեր, սեւ ստուերներ, չէին խածներ, չէին խարաներ միտքը:

Որքան մեր պարժը կը յառաջանար իր յամրընթաց քայլերով, այնքան աւելի կ'ընդարձակուէին անհորիզոն դաշտերը, անտէր, անտիրական տափաստանները, ուր չկար լեռ, չկար բարձրութիւն հակող այդ դաշտերուն բուն, չկար նոյնիսկ բլուր գլխու չափ: Մարդ ակամայ կ'ստիպուի ըսել ի տես այս ամենուն թէ ի՞նչ է Աստուած իմ այս մարդ գոյակին ընչաքաղց պապակը...: Կոկորդ կոկորդի հեծած, բռունցք բռունցքի տուած կը մղեն խօլ կռիւը արիւնի ու մահուան. հսկայ երկիրներ թողուած անտէր, անմշակ, փառամոլ դահեր երկարած են իրենց անկուշտ որկորները կլլելու հոգեր համեստ, աննշան, քանդելու հիւղակներ, փոքրիկ ու խոնարհ իրենց թաթերը երկարած են մինչեւ մեր լեռները փքալից, փոխան տեսնելու անհորիզոն, անմշակ հողը որ կը տարածուի իրենց քղանցքին տակ, իրենց մարդկեղէն աչքերուն առջեւ, անտէր, անտէրունչ:

Դուրսի աշխարհէն ներս կը գտնեմ ուր կը տեսնեմ պարժի այդ շարժուն ու նեղլիկ աշխարհին մէջ իրար խառնուած տխրութեան ու ուրախութեան գիրկընդխառն մթնոլորտ մը: Ողբերգու հառաչներուն հետ համընթաց, սիրտ սրտի կ'ընթանան քրքիջները, արցունքներու հետ զուգընթաց կը սահին զուարթ շողերը աչքերու: Ասդին անցած օրերու տխուր պատմութիւն մը պատմուած բերանէ մը լռեցուցած է շատ մը խօսող շրթներ, անդին սրամիտ կատակ մը ամէն դէմք բացուող վարդի մը վերածած է ուրկէ կը ծորի խինդը, զուարթ շողը, լոյսը գալիք օրերու:

Երկու գեղածիծաղ օրեր կը սահին այդ ջուրերուն վրայ եւ մեր պարժը կանգ կ'առնէ համեստ, սիրուն Գամիշին քաղաքին առջեւ: Այդ աշխարհի բարիքը դեռ հա-

տած չէր եւ ուտելիքներու ու պտուղեղէններու բազում տեսակներ թափուած էին քաղաքի այդ գետեզրի փէշերու վրայ: Առեւտրող օրիորդներու, հարսներու ու պառուած կիներու իրարանցում մը կ'իյնայ աչքերուդ՝ առեւտրելու, ապրելու հեւքին տակ:

Երեք ընկերներով մեկնած էինք Գամիշլին քաղաքը որ գետէն քիչ վեր բարձրավանդակ գետնի մը վրայ կը նըստէր: Մեզի հետ ընկերացած էին միայն երկու երեք ռուս կիներ, որոնց ճամբորդութիւնը ինձ կը թուէր թէ վերջ գտած էր: Քաղաքի անցքերէն դուրս չարան չարան բազմութիւնն էր որ մեզի կը հանդիպէր, որոնք կը փութային դէպի քարափ. ոմանք ճամբորդի երեւոյթով եւ ոմանք ալ որպէս առեւտրողներ: Քաղաքին մէջ հրապարակ մը մտած էինք, մեր չորս կողմը կը կանգնէին փայլուն ու սիրուն տուներու սպիտակ բարձրութիւնները: Սովորական քաղաքի մը չէր նմանէր, գոհար մ'էր կարծես, մարգարիտ մը գետեզրուած այդ ափնքնող, կապոյտ վճիտ երկնից տակ, յակինթ մը շողարձակ՝ այդ գետնին վրայ: Չեմ գիտեր իրապէս գեղեցիկ էր թէ մեր աւերակ տեսնող աչքերուն միայն այնպէս կը թուէր: Քաղաքի փէշերէն ներս խորհրդաւոր լռութիւն մը կը տիրէր. քնացող փափուք մը կը սաւառնէր այդ տուներու բարձունքներէն վար, դէպի լքուած, ամայացած փողոցները: Վարէն Վօլկայի ափերէն խուլ ժխոր մը միայն մերթ ընդ մերթ մեզի կը հասնէր թռչող հովերու թեթեւ թեւերով:

Կտրեցինք անցանք իրար ետեւէ մէկ քանի ժպտուն երիտասարդ փողոցներ. Նպատակս էր քաղաքը տեսնելէ աւելի մէկ քանի գնումներ ընել, այն յոյսով թէ աւելի աժան պիտի կրնայինք գնել քաղաքէն քան գետեզրի վաճառողներէն: Ձայն մը ինկաւ ականջիս յանկուցիչ, թրթռուն, մոգական թովքի մը պէս: Ամէն քայլափոխիս աւելի ուժգին հնչեց ականջիս, ոտքերս ակամայ շեղեցան

իրենց նպատակէն քանդուած տուներէ դուրս թափուող ջուրերու պէս: Սիրտս ձայնին նետուեցաւ անդուսպօրէն, նման այն սիրահարին որ անակնկալօրէն իր սիրուհիին ձայնը առած էր: Ընկերներս դժկամակօրէն հետեւեցան քայլերուս. մին զարմացաւ, իսկ միւսն ալ խնդաց ընթացքիս: Սրճարանի մը դրան առջեւ զամուած մնացի, ուրկէ լալօներու թրթռուն ու դաշն խաղերը դուրս կը թափէին ջութակի մը մեղրածորան շրթներէն: Հին օրերու կորսուած մտերմիկ մէկ ընկերոջս ձայնը սրտիս բրտացած, կոշտացած դռներուն կափարիչները կը քանդէր: Ո՛հ, անցած օրեր, անցած յուշեր, որքա՜ն հեռու, այնքան մօտիկ, որքա՜ն հինցած՝ այնքան արժէքաւոր էք սրտիս, որքա՜ն դառն՝ այնքան քաղցր, որքա՜ն դաժան՝ այնքան գորովալից կը թուիք հոգւոյս: Հայրենիքի փլատակներուն տակ լքուած թողած էի ջութակս, որ միակ մտերիմ ընկերս եղած էր, միակ սիրուհիս իմ վաղուան օրերուս ան սրտիս բոլոր գորովովը պահած էի իմ պատանեկութեանս օրերէն սկսեալ մինչեւ զուլումի ահաւոր օրերը, ուր բախտը անոր կուրծքին փաշիներ ցանեց, իմ գլխուս սեւահեր զանգուրներուն իջնող ճերմակ ճերմակ ձիւնծաղիկներուն պէս: Անոր ձայնն էր ճիշդ ու ճիշդ որ ինծ կը հանէր, անոր աւաչներն էին ճիշդ ու ճիշդ որ կը մղկտային լանջքիս տակ: Չեմ դիմանար ալ, ես զիս կորուսած եմ յոյզի պիրկ գալարումներու տակ, կը հալիմ, կը լմննամ հարաւի հովերու ներքեւ հալող սառերու պէս: Մերթ կ'ապրիմ փոթորիկներու մէջ, Տարպեան ժայռերու վերեւ, մերթ յորանջող անդունդները կը գլորիմ, դժոխային տեսիլներ կ'ապրիմ, գերեզմանային խանձարուրներով կը պատանդուիմ: Այդ սրճարանի որմերէն դուրս փախչող ձայնը անցնող յուշերու անհատնում ծրնունդներ կուտայ. գարնան շունչին տակ բողբոջող, աշնան շունչին տակ մեռնող երփներանգ ծաղիկներու ծաղկունքներու պէս, որոնք մերթ կը գալարեն զիս, կը տր-

ւայտիմ, կ'ընկճուիմ, մերթ կը խրախուսեն զիս՝ կը հըր-ճուիմ, կը խնդամ· մերթ կը դայրանամ, կը սեղմեմ բը-ռունցներս խելայեղօրէն· աչքերս դուրս կը փախչին կար-ծես իրենց ձանձրացած խոռոչներէն ու մերթ ալ կ'երազէ հոգիս օրօրուող մանկան մը պէս անուշ ու անմեղ:

Կը հակիմ այդ գունէն ներս, ուր աչքերուս կ'իյնայ այդ երաժիշտ հանճարին դեղին ճակատը, սովորական ճակատներէ բարձր ու խորհրդաւոր: Իր մօտ, իր ծունկե-րուն շուրջ հաւաքուող նուագածուներէ տարբեր հմայ-քով մը կ'երեւի ինձ: Հասակը պարթեւ, աչքերը ամպային բոցեղէն, մազերը սեւ ու մութ անտառի պէս, դէմքը ծիր-կաթինի շողերէն օծուն, լուսաւոր: Մատները ելեքտրա-կան կկոցներու նման կը հիւսեն խազեր, աննիւթ, ան-մարմին, որոնք քարին ու նիւթին, մարմնին ու սրտին յա-ւերժական կեանք կը հագուեցնեն: Աղեղը աջին ծիածան է լարած՝ ամպէ նայուածքներուն տակ: Խորտակուած յոյսեր, լքուած սէրեր ներս կը ծորեն ականջներէս· փըր-փըրած ալիքներ սեւ մութ գիշերներ կ'անցնին սրտէս· ծծղուն, յուսամղիչ առաւօտներ կը բացուին աչքերուս· կ'երազեմ ես դեռ յաւերժական ափերու վրայ: Ո՜հ, քնա՛ր քնար Որփէոսեան...: Կը մարմրին, կը հալին, կը հատ-նին այդ ձայները· կ'աճին, կը զօրանան, կ'ոստոստէն, կ'որոտան այդ թրթռումները· կը մռնչեն, կը քանդեն, կը խորտակեն շէնքը, կը հանդարտին, կը դիջին հեզօ-րէն, հուլօրէն: Կը հալիս, կը հատնիս, կը մեռնիս անոր թրթռուն հոգեխօս ցնցումներուն տակ· կը վերծնիս, կ'ապրիս ու կ'երջանկանաս անոր շունչին ներքեւ: Հո-գիս կ'որոնէ, կը փնտռէ ու հազիւ կը հեղէ այդ եղանա-կին անունը՝ «Մահուան Քայլերգ» Շոփէնի՞, թէ Կուռօ-տի, ինձ այնպէս կը թուէր թէ հեղինակը բարի աստուած մը ըլլալու էր, աշխարհ իջած կ'ողբար համամարդկային բարոյական մահը, կ'արտասուէր մարդուն Եդէմա-կան տան աւերը: Ընկերոջս ձեռքի ուժգին հար-

ւածը յանկարծ կ՚իջնէ ուսիս զիս սթափեցնելու, որ լսած չեմ անոր քանիցս որոտացող ձայնը ականջիս ի վեր։ Նաւ կը մտնեմ այնքա՜ն ընկճուած սրտով, ոտքերս կը կթոտին իր սիրելիին գերեզմանէն բաժնուող ոտքերուն նման։ Հոն են հոգիս ու զգացումներս, բարեպաշտ ուխտաւորներու պէս։ Սրտէս փերթեր մնացած եմ հոն․ յոյզերս սիրով ծրարուած՝ չեն վերադարձած տակաւին այդ արուեստանոցէն, ուր մարդիկ սրճարան անուանած էին, այդ երկինքէն, ուր սովորական աչքեր անուշադիր դիտած էին։

Այդ արուեստը ի՞նչպէս կը քալէր տակաւին այդ երկրին մէջի Փղէ՞ր, փղեր կ՚երթային քաղաքներ, բայց այդ գեղարուեստը ըմբոստ, կը կանգնէր հոն տակաւին հանգիստ ու խաղաղ։ Հոն, այդ սրճարանին պատերուն տակ աչքերս նշմարած էին մէկ քանի անշուք, աղքատիկ երեւոյթով ունկնդիրներ՝ չեմ գիտեր գուցէ օտարականներ էին, որոնք արցունքներ ունէին իրենց յոգնած աչքերուն մէջ ու հառաչներ իրենց կարկառած շրթներուն, բոլոր անոնց որոնք չկային, չկային այլեւս։ Այդ մահուան քայլերգը նաեւ անթաղներու համար կը թրթռար, անոնց, որոնք ինկած էին ահաւոր կրկէսին մէջ զիրար յօշոտող մարդ գազաններէն։ Պէտք էր եթերային սաւառնաթռիչ հոգի մը հանգիստ շնորհելու բոլոր անոնց որոնք մեռած չէին խաղաղ ու հանգիստ ժամերու եւ ինծ կը թուէր թէ նախախնամօրէն սահմանուած էր այդ վայրը, այդ հոգեյոյզ երկնային մեղեդիներու օրրանը այդ իսկ նպատակաւ։

Պարժին մէջ ենք․ նոր ճամբորդներու փոքրիկ յաւելուած մը կ՚երեւի մեր շուրջը։ Նորեկ դէմքերու մէջ մէկը կ՚երեւի որ երբեք ծանօթ չի թուիր ինծ, սակայն հոգեկան համակրանքի կապերով կը կապուիմ իրեն։ Կոկիկ հագուած բաւական մաքուր, վայելուչ երիտասարդ մը, քիչ նիհարակազմ, համակրելի դիմագիծ մը ունի՝ թէեւ

տխրադէմ։ Սեւ յօնքերու տակ պսպղուն աչքեր։ Արտաքին երեւոյթը հայ երիտասարդի մը տիպը կը ներկայացընէ, սակայն առաջին հարցումիս, որ հայերէնով ըրած էի, տեսակ մը յուսախաբուած զգացի ինծի հայերէնով չի պատասխանելուն համար։ Հրէա երիտասարդ մ'էր, զուրկ սակայն բոլորովին հրէական անախորժ յատկանիշներէ։ Կովկասեան տխեղծ Թուրքերէնը ըրինք իրար հասկնալու համար։ Պարժի տախտակամածէն քիչ բարձր երկու սնտուկներու վրայ նստած դէմ դիմաց՝ ծանօթացանք. եւ մեր խօսակցութիւնը ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ այդ օրերուն, եթէ ոչ օրուայ քաղաքական անցքերու նկատմամբ, չիրականանալիք յոյսերու վրայով մխիթարանքի սնամէջ յուսադրումներու շուրջ։ Ցաւեր ցաւերով հովահարելու, հրդեհներ հրդեհներով շիջանելու փանաքի ջանքեր ու խօսքեր էին մեր խօսակցութեան առանցքը կազմող նիւթերը։ Պարժը շարժման դրուած էր, Գամիշինը մեր ձախին թողած կը յառաջանայինք։ Ասդիէն ու անդիէն մեր մէջ բերած խօսքի նիւթերը կը վերջանային, ուզեցի աւելի մօտէն ծանօթանալ այս երիտասարդին հետ որ բաւական խորհրդաւոր մէկը ըլլալ կը թուէր աչքերուս։

— Ո՞ւր տեղացի էք, հարցուցի անոր. անշուշտ մինչեւ Սարաթով մեզի ընկեր պիտի ըլլաք։

— Ես, պատասխանեց, Սարաթովի շրջանէն եմ, մինչեւ Սարաթով ձեզի պիտի ընկերանամ, ուրկէ պիտի բաժնուիմ ձեզմէ Փեթրովսկի երթալու համար։

— Ո՞վ ունիք այնտեղ։ Պահ մը լուռ մնաց. ինձ այնպէս թուեցաւ թէ հարցումս հասկցած չէր, բայց զգացի որ դէմքը իր բնականոն անուշութիւնը փոխած էր։ Թեթեւ դեղին մը կը պատէր ճակտին վրայ, ներքին խռովք մը կարծես յոյզ մը ունէր գաղտնի որ չէր ուզեր դուրս տալ, կը ջանար զսպել. այց կարծես սթափած պահ մը մնացող տպաւորութենէ մը, թեթեւ հառաչով մը գլուխը վար կախեց։

— Մայր մը ունիմ ալեւոր, որ ճամբաս կ՚սպասէ երեք տարիներէ ի վեր։

— Կարո՞ղ եմ գիտնալ թէ ուրկէ՞ կուգաք։

Այս անգամ աւելի երկար լուռ մնաց, աւելի տխուր ընկճումներու տակ գտայ զինքը։ Ի՞նչ գաղտնիքներ կրնար ունեցած ըլլալ իր սրտի աչքերուն տակ եւ ինչո՞ւ այնքան շուտ կ՚ընկճուէր ներքին ձայնէն, որքա՜ն դիւրաթեք է սիրտը, ի՞նչ շուտ անուշ տեսքը խամրեցաւ։ Երբեմն կը փորձէր ընդմիջել խօսակցութիւնս պատճառով մը, իր երիտասարդ լանջքին տակ թաղուն գաղտնեաց յոյզերը չսթափեցնելու համար, բայց կը փորձէր թէ ի՞նչ յիշատակներ կրնար կապուած ըլլալ այնքան պարզ հարցումներու հետ։ Չէ՞ որ ես իրմէ աւելի դժբախտ մ՚էի, ամէն յոյսերէ զրկուած, իրմէ աւելի տառապած, տունէ տեղէ խլուած գաղթական մը, օտար երկինքներու տակ անտունի մը թշուառ։ Գէթ ինք տուն մը ունէր, ուր պիտի երթար եւ հոն ունէր մայր մը իր ճամբան սպասող։

Վայրկեան մը լռեց վերջ իր թեքած գլուխը կիսով վեր առաւ, ինձ այնպէս կը թուէր թէ աչքերը արցունքներով լեցուած էին ու կը ջանար արցունքները ետ քաշել իր աղբերակները՝ զիս իր արցունքներէն անտեղեակ պահելու ջանքերով։ Թուքը դժուարութեամբ մը կլլեց վերջ հարցմանս սկսաւ պատասխանել, որ մինչ այդ լուռ մնացած էի իր հոգեկան դրութիւնը զննող աչքերով։

— Երեք տարիներ առաջ, ըսաւ եղբայրս եւ ես Փեթրովսկի մեր տունէն բաժնուեցանք զինուորական ծառայութեան համար. զմեզ զէնքի տակ չառին, սակայն հիւանդանոցներու մէջ իրարմէ հեռու աշխատեցանք։ Եղբայրս բժիշկի օգնական էր «փէլդշէր», իսկ ես ալ հիւանդապահ։ Հայրս ու քոյրս անցեալ աշունին մեռած էին Փեթրովսկիի մէջ պատահական համաճարակով մը, տան մէջ մինակ թողելով ծերունի մայրս։ Այժմ Զարիցինէն

կուզամ մեր տունը երթալու համար․ Արմաւիրէն ճամբայ ելած եմ քանի օրերէ ի վեր։

— Ո՞ւր է եղբայրդ եւ ի՞նչ գործով կ՚զբաղի հիմա։

Հազիւ այս հարցումը վերջացուցած էի, ամբողջ մարմնով ցնցուեցաւ, աչքերը ինծ յառեց, բայց ինչ սըրտաճմլիկ, աղիողորմ նայուածք էր այդ․ կայտառ երեսները խամրած էին, մեռելի դէմքով կնքուած էր ճակատը, արցունքի խոշոր խոշոր կայլակներ դուրս ցատկած էին այտերուն վրայ․ կարկամեցաւ, մէկ բառ անգամ չի կրցաւ փոխանակել․ յաջորդական արցունքներ գլորելով ինկան վար, ծունկերուն վրայ, կը ջանար ներքին ահեղ ցաւը զսպել, զոցել արցունքի բացուած աղբիւրները, ձեռքերը գալարումներով կը չփչփէին դողացող ծունկերը։ Այս երեւոյթը զիս ալ ցնցեց, բայց չեմ գիտեր ինչո՞ւ դողացի ամբողջ մարմնովս անցնող յուշերս տրտում կամ ուրախ՝ շարան շարան նկարուեցան աչքերուս շարժուն պատկերներու նման․ կորած սիրելիներուս հոգեցունց տեսքը երազուեցան սրտիս հեկեկուն ոսկորներուն վրայ, արիւնս գլուխս կը խուժէր, մոռցած էի դիմացինիս նըկարը․ զիս ալ դիտող մը պիտի տեսնէր այլայլուն վիճակըս, գունաթափուիլս․ պիտի նշմարէր ճակատս որ փոթորկած էր ներքին ահեղ յոյզերու կեկլոններով՝ թէեւ արցունքներս չորցած էին կոպիճներուս յատակը ցաւի անօրինակ հրդեհներէն, որոնք սակայն երբեմն աղբիւրներու առատութեամբ հոսած էին։ Սթափեցայ, զսպեցի, կառավարեցի ցաւերս որ բորբոքած էին ներսս։ Նշմարեցի որ քովի ընկերս ալ հովահարուած էր, առատ արցունքներ թափելէն վերջ եւ կը պատրաստուէր պատասխանելու երբ արդէն երկարօրէն ընդմիջուած էր հարցմանս պատասխանը։ Մէկ քանի անգամ հեկեկալէ ու երկար երկար շնչելէ վերջ՝ ցած ու նկուն ձայնով մը պատասխանեց․

— Եղբայրս չկայ․․․։

Մարմինը անգամ մը եւս դողաց ինքն իր վրայ, գըլուխը ցնցումով մը ինկաւ ձեռքերուն մէջ ու կուլար...։ Բայց իմ սիրտս, որ փղձկած էր մէկ վայրկեան առաջ, այժմ անզգայ ու անտարբեր էր անոր լացին, թէեւ հակընալի էր ինձ «չկայ» բառը մեռածի տեղ գործածելը։ Ես այդպիսի մեռելներ շատ ու շատ տեսած էի, աչքերովս չափած էի դիակներու հսկայ դէզեր, ականջս շատ վարժ էր վերջին հոնդիւններու, միայն կը զարմանայի թէ ինչո՞ւ վայրկեան մը առաջ սիրտս փղձկած էր։ Այժմ պարտք կ'զգայի անոր քաջալերանքի խօսքեր խօսելու, պատմելու աւելի տարաբախտ պատմութիւններ իր վիշտ-կսկիծը ամոքելու դիտումով։ Պատմեցի անոր անթաղ դիակներու մասին եւ արկածներու ու մահերու համաշխարհային հանգամանքը եւ կ'զգայի որ կը կազդուրուի կամաց կամաց ու կը հանդարտէին իր հեկեկանքները։ Երբ ալ կատարեալ հանդարտած էր, ուզեցի հասկնալ թէ իրա՞ւ եղբայրը մեռած էր։

— Ի՞նչ բանի կ'ուզէք «եղբայրս չկայ» ըսելով, միթէ մեռա՞ծ է հարցուցի։

Անգամ մ'ալ ցնցուեցաւ. կարծես ամէն անգամ նոր նոր խոցեր, նոր նոր մորմոքներ կը կոտտացնէին իր սիրտըն ու մարմինը։ Յուսահատօրէն ձեռքերը կոճկած էր ծունկերուն վրայ եւ չէր համարձակէր աչքերը վեր առնել։

— Այո, բաւ, ան աչքերուս առջեւ մեռաւ, հոգին ծունկերուս վրայ աւանդեց. աչքերը աչքերուս մէջ փակեց երբ հոգին իր յիշատակի վերջին խօսքը արտասանած էր՝ պաղեցաւ անոր ճակատը եւ աչքերուն փայլը խաւարով մը պատանքուեցաւ։ Ո՜հ, եղբայրս, եղբայրս...։

Երիտասարդը անգամ մը եւս սկսաւ լալ, այս անգամ անզուսպ ցաւով մը խթանուած մանկան մը պէս բարձրաձայն այնպէս որ մեր քովէն անցնող նաւորդներ ձայնը առած՝ աչքերնին մեզի յառած կը դիտէին ապշութեամբ։

Հանդարտեցուցի զայն անգամ մը եւս. սակայն զըսպանակի մը պէս լարուած էի հասկնալու այդ ողբերգութեան պարագան: Կ'զգայի որ շիտակ չէր իմ ալ ըրածս, քանի որ իւրաքանչիւր հարցումս սուինի նման կը խրուէր իր սիրտը եւ սակայն ոչ մէկ դժկամակութիւն կը յայտնէր պատմելու իրեն հանդիպած դժբախտութիւնները:

— Կրնա՞մ գիտնալ ձեր եղբօր մահուան պարագան:

Կարծես քիչ մը աւելի սրտապնդուած կ'սկսի պատասխանել.

— Շատ ծանօթ չեմ անոր մահուան պարագաներուն ես ալ ուրիշներէ իմացած եմ. միայն այսքան գիտեմ որ երկար ժամանակ հետապնդուած է եղեր Կարմիրներէ որպէս հակապօլշեւիկ: Եւ ես պատահմամբ հանդիպեցայ անոր ինկած գիւղին Զարիցինի ճամբաներուն մէկ անկիւնը: Շատ խոր ու մահացու վէրք էր ստացած իր կուրծքէն ու գլուխէն. արիւններու մէջ կ'ընկլուէր անոք, իր քով հասնելէս միայն մէկ քանի վայրկեան վերջ հոգին աւանդեց: Դիակը՝ հակառակ այնքան արցունքներուս ինձմէ փութով հեռացուցին պատահական Կարմիր պահակներ. չհասկցայ անոր որ կողմ տարուիլը: Սպառնացան ինծի որ հեռանամ այդ ճամբաներէն:

Այնքան նկուն ու խորհրդաւոր էին իր ձայնն ու շարժումները՝ երբ կը պատմէր, եւ մարմինը կարծես մոմեղէն բան մ'էր որ հովերէ կը փչուէր, պիտի մարէր ու չէր մարեր: Ես կ'զգայի անոր սիրոյ ու զգացումներու անյատակ խորութիւնը, Վշտերու, վէրքերու, ողբերու կրծող, լափող որդեր այս երիտասարդ սիրտն ալ մաշեցուցած, խոռոված էին: Եւ ո՞վ կրնար խորհիլ թէ այս վառվռուն երիտասարդը ծով ցաւերով ողողուած էր. բաղդը դաժան, անողոք սար օձիքէն ալ բռնած էր դէպ կեանքը նոր թեւակոխած շրջանին:

Իր պատմութիւնը աւարտելուն՝ իր շուրջը ուշի ուշով դիտելէ ու սրտաես նայուածքներ պտտցնելէ յետոյ,

նստած տեղէն վեր բարձրացաւ, խիստ զգուշաւոր ու անձայն շարժումով մը բացաւ իր փայտեայ արկղը, որուն վրայ նստած էր, ու դուրս քաշեց անկից ծրար մը որ հանգոյցներով ամրացուած էր. քակեց հանգոյցները մէկ առ մէկ՝ աչքերը միշտ չորս կողմ դարձուցած արտաքին կարծես լրտեսող աչքերէ վախնալով, թանկագին գանձ մը գտնողի պէս խիստ զգուշաւոր: Մեծ ծրարէն փոքրիկ ծրար մը դուրս քաշեց գաղտագողի ուրկէ հանեց զոյգ մը մետաքսով բանուած բակոններ եւ ցոյց տուաւ ինծի խորհրդաւոր գաղտնապահութեամբ մը: Իր մեծ եղբօր կտակն էր այս որ կը տանէր իր ծերունի մօր, որդիական վերջին ու միակ յիշատակ մը յանձնուած իրեն որպէս նուիրական մասունք: Իր մեծ եղբօր՝ մահուան գալարումներուն մէջ ըրած միակ կտակը երեք տարիներով բաժնուած իր ծերացած մօր համար: Անոր բանուածքը Նիքոլայի կառավարութեան խորհրդանիշը կը կրէր որ երբեմն մեծ եղբայրը կրած էր ուսերուն՝ պաշտօնէութեան փայլուն շրջանին: Երիտասարդը իր շուրջ վախ նայուածք մը պտտցնելէ վերջ համբուրեց աչքերը լեցուն արցունքով, իր հոգիին բոլոր թափովը: Ու կարծես իր սիրտը անոնց մէջ ծրարած անգամ մ'ալ թաղեց ծրարներուն մէջ ու գոցեց արկղին կափարիչը պաշտումի մեծ երկիւղով մը, հաւատացեալ քահանայի մը նման, որ եկեղեցւոյ դուռը գոցելէն առաջ խաչակնքումով մը կը համբուրէ դրան ետեւ կանգնող խաչքարը:

Երկու օրեր եւս անցած էին: Զարիցինի մօտեցած էինք. խուռն բազմութիւնը կը շարժէր պարժի տանիքին վրայ. մեր քաղաք հասնելու յոյսը կ'իրականանար: Հզօր Վօլկան կը սուրար լայնաթեւ սահանքի մը նման, իր օձագալար կարմիր, տղմուտային երկայնքը կարծես արեան հսկայ երիզ մը կը գծէր իր երկու թեւերուն փռուող սաղարթախիտ անտառներու մէջէն: Երկնաքինջ եթերը կը ժպտէր վերէն: Մեր ձախ թեւին կը հանդչէր Սարաթովը,

Համբաւաւոր քաղաքը Վօլկայի, ուր կը ցոլար ան, կը շողար առաւօտեան աստղի մը պէս, պճնուած հուրիի մը պէս եզեմային ծառախիտ լուրթ կանանչութեամբ մը: Երկնառաք, երկնուղիղ ծառերուն մէջէն կը շողար ռուսական մայր եկեղեցւոյ ոսկեզօծ գմբէթը: Վերին տիեզերքի կապոյտը ընդգրկած էր իր ծոցին մէջ այդ երկիւղած Աստուծոյ տան ոսկեգմբէթը նոր պսակադրուած նազելաչուք հարսի մը պէս: Անտառախիտ ծառերու մըթաստուէր խորութեանց մէջ դեռ քանի՜ քանի՜ զանգակատուններ ու վեհաշուք գմբեթներ կը քթթէին լուսարձակ աստղերու պէս: Զուա՜րթ ոստան, հոյակա՜պ քաղաք, երանի՜ քեզ հիւսող ձեռքերուն եւ երանի՜ այն երկնից որ որ քեզ իր աչքերուն ունի...: Մարդ խըովի կը խորհի թէ այդ քաղաքի գոյակները մեզի պէս մահկանացուներ ըլլալու չեն. հոն փառքը, սիրազեղ եղբայրութիւնը պէտք է իշխած ըլլայ: Մարդ չի կրնար խօլ խորհուրդներ չունենալ մտաբերելու թէ աստուածներու պատշաճ ընտրեալ բնակավայր մը ըլլալու է եւ Աստուած մեր հայրենիքը ձգած աւերներու ողբալի, ահաւոր նկարները ետին լքած՝ հոս, այս պճնազարդ լուսաշող երկնից տակ ապաստանած է. այս փառազարդ, դրախտակերտ վայրին մէջ իր գահը հաստատած, ուր վախ ու վտանգ չեն սպառնար իր գոյութեան, իր գահին: Չի նմանիր այս վայրը հէգ հայրենիքիս որ վաշխառուներու, ընչաքաղց մարդակերպ գազաններու որջ դարձած է, ապաստան յելուզակներու: Հոս ըլլալու է ճշմարիտ դրախտը աշխարհին, իրական վայելքը կեանքին եւ նժարը իրաւունքի, արդարութեան:

Մեր պարծը քաշող շոգեշարժ նաւակը կանգ կ'առնէ ու կը մնանք պղտոր ջուրերուն փրփրոտ կուրծքին վըրայ: Դեռ չենք հասած քաղաքը, վերջ չէ գտած մեր ճամբորդութիւնը, բայց ինչո՞ւ տատամսոտ կ'սպասէ մեր պարծը. ոչ ոք գիտէ եւ ոչ ոք ունի անոր գոհացուցիչ պատասխանը, պէտք է սպասել ելքին:

Զանձրացած տանիքէն վար կ'իջնեմ ուր ժողովուրդը մութնոլոյսին մէջ իրար է անցած, բոլորը դուրս գալու պատրաստութիւններով զբաղուն: Ներսինները կ'երեւի տակաւին իմացած չեն պարժին կանգ առնելը ջուրերուն վրայ: Գաղթականի յատուկ անսովոր տխրութիւն մը կը պատէ հոգիս, ով գիտէ, քաղաքին ո՞ր մէկ անարգ անկիւնը պիտի ըլլայ մեր իջեւանը, կը մտածեմ: Այ ականջներս ձանձրացած են լսելու իրարանցումի յիմարական վլվլուքը, ալ զզուած են աչքերս տեսնելու սովորական տափակութիւնները, տգեղութիւնները գաղթային կեանքի: Ի՞նչ ընեմ, չեմ գիտեր. վերյիշումներս տխուր կամ զուարթ, անգամ մ'ալ զիս գտած են, պարժի տամուկ, սեւ անարեւ որմերուն տակ, կը փախչիմ անոնցմէ, սակայն չեմ ազատիր, ուր որ երթամ անոնք ինձմէ առաջ գացած կը գտնեմ, մեռնող եւ սակայն անկորնչելի ոգիներու պէս: Ներսիններէն շատեր վեր բարձրացած են պարժին տանիքը իրենց ինչքերով: Զերեւիր եւ հրէա երիտասարդը որուն մտերմացած էի, բաժնեկից եղած էի անոր վշտերուն ու յոյզերուն, որը բարեբախտ զգացած էր ինքզինք իր եղբօրմէն վերջ ինծի նման դժբաղդ եւ սակայն կարեկցող սրտի մը հանդիպելուն: Երկար ու տաղտկալի խորհուրդներ սրտիս չոքած էին սեւերիմ թշնամիներու պէս. գերուած էի ներքին խռովայոյզ պատկերներէ երբ տանիքէն բարձր ձայներ վար կը հանէին պարժի բաց բերան դռնէն՝ գծելով ուշադրութեան նոր ուղի մը սթափեցնելու ինծի նման թախծոտներ այդ անկարեկիր չորս պատերուն մէջ:

Ձայն մը, աղմուկ մը տանիքէն փրթած կ'իյնայ այդ չարժուն ժողովուրդին մէջ. լուր մը կը տարածուի չար ոգիին մը պէս ամէն կողմ, այդ լուրը կը կապէ ձեռքեր որոնք բան մը ընելու տրամադրութեամբ շարժած էին. կը քանդէ ինքնավստահութեան ոգիի սիւները ու կը համակէ վախով մը անանուն, անծանօթ ամէն, անձ: Կարմիր

Գուարթեան է եկե՛ր, Կարմիր Գուրթեան է եկե՛ր կը լըսուին բարձրաղաղակ ձայներ աստիճաններէն վար. շատեր տանիքէն վար կը խուժէին ու շատեր ալ տանիք կը բարձրանային: Այդ անունը ականջիս օտար չէր հնչեր, հանդիպած էի անոր մէկ քանի անգամներ, Կարմիր Գուարթեայի սարսափը այն էր ռուս ժողովուրդին ու գաղթականներին համար ինչ որ Թուրք ժանտարմին անունը անզէն, անպաշտպան, ձեռքերը ու ոտքերը շղթաներով կապուեալ մահուան անանուն ճամբաները քշուող հայուն համար: Զինեալ պոլշեւիկ խումբը պարժն այցելած էր. ամէն մարդ յանցանքով մը բռնուելու վախովը համակուած էր. շատ խիստ խուզարկութիւններ տեղի կ'ունենային, ամէն նահանգ ու քաղաք իր մասնաւոր քմահաճ օրէնքներն ու պատիժները ունէր, որ ժողովուրդին անծանօթ կը մնար: Սուիններով ու կրակներով զինեալ խումբ մըն ալ վարը մեզի այցելած էր, ուր կը տիրէր խոր լռութիւն մը: Խուզարկութիւնն սկըսած էր. կարմիրներու անսանձ, չարաճճի ձեռքերը սընտուկներու, պարկերու, գրպաններու մէջ, ամենուրեք կը մտնէին ու կ'ելլէին անարգել: Շատ չանցնիր սակայն վերէն պարժի տախտակամած տանիքէն վխվլուք մը, բարձրաղաղակ ձայն մ բվար կը հանէր մեռելային լռութիւնը ահարեկելու: Վերի ձայները, ոտքերու խուլ դղրդիւնը երթալով կը բարձրանայ ու կ բըարձրանայ, մեծ կռիւ մը գոյնը կ'առնայ կարծես: Կը խորհիս թէ երկու անզէն քրդական բանակներու խօսքի ու վիճաբանութեան պայքար մ'է եղածը. բան չի հասկցուիր, միայն որոտագին խուլ ժխոր: Վարը խուզարկութիւնը կ'ընդմիջուի: Վեր կը բարձրանան խուզարկու մարմինները արագօն, հապըշտապ քայլերով՝ իրենց ձայներն ալ խառնելու վերիններու մէկ կողմին եւ կամ միւսին հետ: Այս անակնկալ միջադէպը վարիններս կաշկանդած է եւ ոչ ոք կը համարձակի աստիճաններուն մօտենալ վեր բարձրանալու եղե-

լութեան իրապէս ըլլալու համար։ Վերը կը խլրտի, կը թնդայ, կ'ոռնան բարկաճայթ ձայներ չարագուժօրէն՝ հովերու պէս, հիւսիսի քամիներուն պէս։ Վարի մենաւոր լռութիւնը յամրաբար վրդովեցաւ, վախի երկիւղի տակ կքող ոտքեր ձեռք առին աստիճանները դէպի տանիքը տանող։ Վարի աղմուկը, իրարանցումը շատցաւ ու շատցաւ. այդ խաղաղութեան մէջ ծնաւ վայրագ փոթորիկ մը յար եւ նման վերինին։ Փոքրիկներու անտրամաբան լացը, կիներու, թուլակազմ էակներու վայերը, խուճապով դէպի աստիճանները վազող ինքնավստահ ոտից հեւ ի հեւ շունչը, ստեղծեցին իրարանցումի աննկարագրելի ու խիստ քամնելի երեւոյթ մը։ Մին միւսէն ահարեկուեցաւ մին միւսէն ցնցուեցաւ, մէկուն ծունկերուն կթոտիլը, ուրիշի մը սրտանցումին ճամբայ բացաւ։ Ամէն դէմք, ամէն աչք ուրիշ դէմք մը դեղինով ներկելու, ուրիշի մը աչքը սարսափի պատկերներով լեցնելու ճգնեցաւ։ Մին միւսէն ահարեկ, մին միւսէն զարհուրած, աննկարագրելի խուճապ մը ստեղծուեցաւ, յորդող, փրփրերախ հեղեղներու նման իրար անցաւ յարկի արգանդի միամիտ ժողովուրդը։ Գանկ չի տրամաբաներ, խելք չի հասնիր, միտք չի գործեր, ոչ ոք գիտէ տակաւին վերի պատահածը, ոչ ոք լսած է բան մը վերի եղելութեանը վրայով։ Անանուն, անծանօթ, չինծու վախեր, երեւակայական սարսափներ, աներիչ, յետին խորհուրդներ, չչօշափուած չտեսնուած վհուկային զգացումներ, հրայրն, խանձող տագնապներ, լլկող, կարկամեցուցիչ շշուկներ ամէն անձ ընկճած, խելագարած է կարծես։ Դէպի վե՛ր, դէպի վեր կը խուժեն իրար հրելով, իրար կոխոտելով, իրար քաշելով, իրար գլտորելով, կարծես յարկը կը խորտակի, կը քանդուի, կ'ընկղմի խուժող, սաստ անդ խելայեղօրէն վազվռտող զինով ոտքերու տակ։ Ամէն խորհուրդ դեւ մը դարձած է մարդու ներսիդին, ամէն մտածում հրէշ մը ահաւոր։ Բոլոր ժողովուրդը մէկհեղ, մէկ անգամ, մէկ թա-

փով կ'ուզէ վեր բարձրանալ աստիճաններէն լոյս տանիքը իրար պարանոց հեծած, իրարու թեւի ինկած. տկարին մարմինը, անուժին գլուխը միշտ յենարան դարձած աւելի զօրաւորին, աւելի ճարպիկին: Աստիճանները կը ճարճատին իրենց ուղին կորսնցուցած, յոյզերէ խելայեղ ոտքերու հեղեղին տակ, կը խորտակուին, կը ճըռընչեն, շատ մատներ կտրտուած ինկած են վար իրենց հետ միասին վար թափելով տասնեակ մը անհատներ: Դարձեալ մարդիկն են որ վար կը թափին աստիճաններու եզերքներէն իրար քաշած, իրար բռնած, իրար գրկած: Յաջորդող քայլեր՝ ուրիշ խումբերու, ուրիշ բազմութեան կը տեղաւորուին անոնց տեղը, իրար ճանկռտելով, իրար բզկտելով, իրարու կառչելով. վար թափողները կը շտկուին, կը բարձրանան գետնէն, աստիճաններու վրայ հանդրուան մը, մաս մը տեղ կը փնտռեն վեր բարձրանալու տենչով: Աստիճաններէն վար խարխուլ պատերու պէս անգամ մ'ալ կը փլի բազմութիւնը, անգամ մ'ալ կը թափին չոր գետնի տախտակներուն վրայ. այս անգամ գըլուխներ, ձեռքեր, ոտքեր կտրտուած են, վար իյնողներէն շատեր ալ չեն կրնար շարժիլ, չեն կրնար խլրտիլ, չեն կրնար վեր կանգնիլ: Ի՜նչ ահաւոր է երեւակայական անծանօթ սարսափը, անանուն վախը...:

Ի՞նչ է գաղտնիքը, ի՞նչ է այս սարսափին ծնունդը, ո՞վ է մայրը այս չարեաց: Նաւը հրդեհուած չէ եւ ոչ ալ զայն ընկղմող ջուրը վեր բարձրացած է: Այս սարսափին գաղտնիքը, այս խուճապային առեղծուածը միտք չկրցաւ լուծել:

Մեր գլխուն վերեւ տանիքը բարձր բռնող տախտակներն ու ձողերը կը ճարճատին մեր ոսկորները սղոցող չարագոյժ հնչիւններով, կարծես վայրկեանէ վայրկեան մեր գլխուն պիտի իջնէ առաստաղը. վարի ձայները, վարի մոլորեալ խուժող ոտքերը կ'երթան յամրաբար վերիններուն խառնուելու: Կ'սպասեմ ու կ'սպասեմ հրացաննե-

րու, ատրճանակի պայթիւններու բայց չեմ լսեր, կամ ականջս կորսնցուցած է իր լսելու կարողութիւնը կ'ըսեմ եւ կամ իրականին մէջ բան չկայ: Արդեօ՞ք սուինաւոր կռիւներ են վերը պատահածը կը խորհիմ, արդեօ՞ք պօլշեւիկ եղբայրներ չեն համաձայնած իրար մէջ բաժնելու իրենց ձեռք բերած թանկարժէք աւարները, թուրք ոստիկաններու նման, ինչպէս յաճախ ականատես եղած էի անոնց իրար գլուխ ջարդելուն՝ հայ աւարին, հայ պատիւին բռնաբարման համար: Դարձեալ մութ է ինձ ամէն ինչ:

Վարի մարդկային այդ փրփրոտ, կատաղի ու վայրագ վազքը կը մեղմանայ յամրաբար. շատ շատեր յաջողած են վեր բարձրանալ, շատեր ալ, ինծի պէս, քաշուած անկիւն մը մեկուսացած են ելքի մը սպասումով: Երկար ժամանակ անցած էր անցք մը գտած էի վեր ելլելու ուր ահաւոր կռիւը կը բացուէր աչքերուս պարթի լայնանիստ տանիքին վրայ: Հանգիստ տեղ չկայ կանգնելու. ճամբորդ ժողովուրդը հոս է, կ'ալեկոծի խիտ հսկայ անտառի մը պէս. աչքերուս բան չերեւիր, ուսերու խիտ դանդղուած մը անթափանցելի պատի մը նման գոցած է հոն ուրկէ զիրար ամբակոծող, զիրար փշրող ձայներ կը հասնին ականջիս յորձանապտոյտ:

Ո՞վ է յանցաւորը եւ ո՞վ արդարը. յայտնի չէ: Ո՞վ է դատաւորը եւ ո՞վ դատապարտեալը, անորոշ է, մութ է: Աւելի հեշտին է բան մը գուշակել ժայռերու բաղխող, անոնց կուրծքերուն փշրուող ջուրի որոտներէն, քան բան մը ըմբռնել, բան մը հասկնալ այդ խուլ կոկոցներէն, այդ անհասկ իրար անցած յաւիտենական ժխորէն: Շատ չանցնիր եւ այդ մարդկային հսկայ անտառը կը խլրտի, հինգ վեց կողմերով կը ճեղքուի ուսերէ կազմուած պարիսպը: Հրմշտուկ մը, փախուստ մը կ'սկսի ալիքաւիլ կեդրոնէն ու տարածուիլ մինչեւ ամենայետի շղթան մարդոց: Լացը, կանչը, փախչող ոտքերու ձայները իրար առած են: Մին մազերը կը փետտէ, մին կուրծքը կը ծեծէ,

մին երեսը կը խաչակնքէ աչքերը արդար արեւին յառած․ շատեր իրենց մեռելագոյն երեսները առած կը դառնան դէպի պարժի արգանդը, վարի խուցերը ուրկէ ելած էին։ Ի՜նչ պատկեր է Աստուա՛ծ իմ կ՚ըսեմ, ի՜նչ դիւային երեւոյթ որուն տակաւին գաղտնիքը ինծի կը մնայ միստիկ, առեղծուած կատարեալ։ Սիրտս ուժգնօրէն կը տրոփէ, ոտքերս կարծես ելեքտրական բուռն հոսանքներու տակ դրած են, բայց ինչո՞ւ կը դողամ, ես ալ չեմ գիտեր։

Մարդոց այդ քանդուած շղթաներու մէջէն վերջապէս աչքերուս կ՚երեւի սեւ օձի պէս կանգուն ձող մը, սուինաւորներէ շրջապատուած․ ձողին գլուխը կը տատանի թեթեւ հովերով փոքրիկ բան մը որ դրօշակի երեւոյթ չունի յաւէտ խրտուիլակի մը կը նմանի։ Աւելի ուշ կ՚երեւի այդ սեւ ձողին ոտքին տակ կծկուած մարդկային կերպարանք մը անշարժ։ Աչքերս մշուշներով կը քօղւին։ Ինչպէ՞ս պարզեմ, ինչպէ՞ս մեկնեմ այդ երեւոյթը։ Կը շփշփեմ աչքերս, լայն կը բանամ կոպերս, ի՞նչ պիտի ըլլայ այդ օձապտոյտ ձողէն կախուած ձեռք մը լաթի կտորը, ի՞նչ մահացու բան է այդ, ի՞նչ դատապարտելի իր, ի՞նչ սատանայական ծնունդ․ ի՞նչ է այդ պլորուած, ինքնիր վրայ կապուած մարդերեւոյթ սեւ կծիկը որ չի շարժիր, չի խլրտիր, չի լար, չի ձայներ։ Հապա ի՞նչ են այդ դաժանադէմ սուինաւոր պահակները այդ ձողին, այդ սեւ կոյտին շուրջ բոլոր շարուած վեսօրէն․ ի՞նչ որս է այդ, ի՞նչ առեան, ի՞նչ վճիռ․․․։

Հակառակ կեդրոնախոյս ժողովրդեան ոտքերս դէպի հոն, դէպի կեդրոն կը մխրճի, հոն ուր կանգնած է սեւ ձողը, ուր պարաններու տակ ճմլուած է մարդակերպ կըծիկը անշարժ։ Հովը կը պտուտքէ, կը շրջշրջէ անգամ մ՚ալ ձողին գագաթինը միտքս կ՚սթափի երազային յիշողութեամբ մը կարծես՝ դուրս կուգայ աչքերուս դիմաց, անցած անուշ նկարի մը մէկ ցոլքը․ կը շփեմ ճակատս որ քրտնած է, կը մեղմեմ կրքոտ յոյզերս ներսի-

դիս, աչքերս անգամ մ՚ալ կը սեւեռեմ հոն՝ ձողի դագաթինը տեսնելու։ Բակոնի մը երեւոյթը ունի կարծես. մերթ՝ աչքերս գիս խաբած են կ՚ըսեմ, մերթ ես գիս կը մեղադրեմ, ես գիս կ՚այպանեմ որ սխալ կը տեսնեմ իրերը, որ սխալ կը տրամաբանեմ։ Մէկ քանի քայլ աւելի կը մխրճիմ, ձայները կ՚որոտան տակաւին ու բռունցքներ կը ճօճին դէպի վեր արեւին տակ. բայց ո՛չ, հաստատակամօրէն աչքերս կը վկայեն որ սխալած չեմ ու կը յայտնեն անոր բակոն մը ըլլալը։ Միտքս խելայեղօրէն կը վերյիշէ իրէին բակոնը. կարծես կայծակնահար տեղն ու տեղս գամուած կը մնամ, տեղն ու տեղս քարացած, տեղն ու տեղս չորցած տունկի մը նման։ Կը ճանչնամ եւ անոր սեւ վերարկուն չուաններու տակ, կը տեսնեմ ձողի ոտքին անոր սեւ գլուխը, գետնի տախտակին քսուած։ Հէ՛գ երիտասարդ, ափսո՛ս. դուն ալ յիշատակիդ զոհը եղար չարերու նման...։

Գլուխս առած վար կը փախչիմ կթոտ ոտքերով..., վարը պարժին մէջ միայնութիւնս գիս ահարեկեց, գիս կրծեց։ Հողիս, սիրտս բուեր դարձան, որդեր ահաւոր, դժնիկներ վայրի, վագրեր կատաղի. վեր ելայ անգամ մ՚ալ, վար իջայ հեղ մ՚ալ...։

Մոլուցքէ բռնուող այդ կարմիրներու խումբը ի՞նչ չէր ըրած այդ օրերուն, ինչե՛ր...։ Այդ բակոնին հետ կապուած խորհուրդն էր որ դուրս կը ցցուէր ճիւաղի մը պէս անոնց աչքերուն։

Չարի օրերէն մնացած մէկ յիշատակ, մէկ պատուանշան, մէկ խորհրդանիշ ունենալու յանցանքը ունէ անհատի կեանքի գնով կը քաւուէր։ Արդար առեանը, այդ պարժի անողոք տանիքը եղած էր արդար դատաւորները, անխիղճ, չփացած երիտասարդները ու դատապարտեալը հէգ հրէայ երիտասարդ մը։ Անօրէն առեանը իր կոյր վճիռը արձակած էր երկնից աչքերուն դիմաց եւ երիտասարդը դատապարտուած էր որպէս հակայեղափոխական

ու լռեր, որպէս դաւաճան ու ոճրագործ եւ որպէս սըր-բապիղծ ու անհաւատ հայրենատիրական նորընծայ վար-դապետութեան:

* * *

Երկար ժամեր սահած էին. պարժը կանգ կ'առնէր Սարաթովի քարափին առջեւ. վսեմ երկինքը վերէն կը նայէր կապոյտ. վարէն ռուսական մայր եկեղեցւոյ վե-հատեսիլ գմբէթը կը ցոլար ոսկեժպիտ, սաղարթախիտ ծառերուն մէջէն: Զանգակները կը ղօղանջէին Երկիւղա-ծօրէն կապոյտին տակ. Հոյակապ ոստանը, Սարաթով, յաւերժահարսի մը նման կ ըփողփողէր, կը ժպտէր արեւի երեկոյեան մղուս ցոլքերէն արբշիռ: Վոլկայի կատղած պղտոր ջուրերը անոր ոտքերը լիզելով կ'անցնէին հեռա-ւոր անտառներու թաւուտքներու մէջէն: Այդ օր ամէն լեզուի վրայ տխուր փսփսուք մը կար, փսփսուք մ'ունէր այդ քաղաքը կամչոտ, այդ կապոյտը ծծղուն, այդ ան-տառը մթաստուեր, այդ Վոլկան քստմնելի եւ փսփսուք մ'ալ վերն Աստուած արդար...:

Հէգ հրէին ծերուկ մայրը այդ օրէն ի վեր երկար, շատ երկար սպասեց իր զաւակներէն ամայացած տան դը-րան սգաւոր չէմքին: Սպասեց ան իր որդւոյն կարօտի համբոյրը շրթներուն, սիրոյ արցունքի կաթիլները աչ-քերուն, իր զաւկին գիրկընդխառնումի դողը բազուկնե-րուն: Սպասեց ան իր զարիպ որդւոյն վերադարձի ճմլող կարօտ բաբախին: Բայց որդին... չեկաւ:

Լսեց վերջապէս պատահած եղեռնը ողբերգական: Դուռը գոցեց իր ետեւէն, անգամ մ'ալ չբացուելու հա-մար: Ծերութեան ցուպն առած ուխտաւորի մը պէս այցի գնաց Վոլկային, կորաքամակ թիկունքով, հոն նետուե-լու եւ միանալու իր որդւոյն, ուր նետուած էր իր բալի-կը, իր հոգեակը, վերջին յոյսը ծերութեան:

ՍԱՐԱԹՈՎԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՅԻՆ ՊԱՐԱԳԸ

Վոլկա գետի հիւսիսային մէկ կանանչախիտ ափին փռուած Սարաթովի՝ սիրուն քաղաքի, արեւմտեան լայնանիստ գետնին վրայ կը հանգչէր պարագներու փոքրիկ քաղաք մը՝ մեկուսացած հարուստ քաղքենի վայելքներու աշխարհէն: Բնակավայր մըն է այս փախստականներու, գաղթականներու, զրկեալներու եւ աշխարհաքանդ պատերազմի աղէտահար Ռուս ժողովուրդին համար, զոր Զարը՝ Նիքոլա Բ. շինել տուած էր: Պարագներու ծածքերուն տակ ապաստանած էր աւելի քան տասնըհինգ հազար ժողովուրդ, մեծաւ մասամբ Լեհաստանցի, որոնք Վարշաւայի անկումին յաջողած էին պրծիլ Գերման գազանային արիւնռուշտ սուրէն:

Զարական կառավարութիւնը իր ժամանակին՝ կ'ըսուէր թէ խնայած չէր այս կարօտեալներուն իրենց ապրելու գոհացուցիչ միջոցներ, սակայն ներքին յեղափոխութիւնը իր քաղաքային բարիքներուն հետ բերած էր նաեւ աղէտներու էն անհանդուրժելին: Քաղաքային այդ ահաւոր փլուզումին մէջ անտեսուած էր այս գաղթական՝ տունէ տեղէ հալածական ժողովրդեան հոգածութիւնը:

Քերենսկիի յաջորդող Լէնինի արմատական վարչութիւնը «հացի, հողի ու ազատութեան» նորահնար աւետարանի վարդապետութեան քարոզութեամբը յաջողած էր շահիլ ճակատներն ու բանակներ, որոնք արդէն պատերազմի երկար ու ձիգ տարիներէն ձանձրացած հայրենիք վերադառնալու պատեհութեան կ'սպասէին:

Չկար անդրադարձ նայուածք մը այդ օրերուն, այդ հէք ժողովրդեան որ մեծ մեծ զոհաբերութիւններով՝ Ռուսական մականը կանգուն պահելու, գահը յաւերժացընելու ծառայած ու անոր յաղթանակի ճամբաներուն վրայ փռուած էր, կարեկցող ձեռքերու, նիւթական օգ-

նութեան ու օժանդակութեան մեծ կարօտովը յուսալքուած, անօթի, օրապահիկի կարօտ, աղտեղութեան մէջ, ցաւագար կեանքի մը դատապարտուած անյուսօրէն անմխիթար կ՚սպասէր պարագներու ողորմելի ծածքերուն տակ:

Լէնին՝ դարուս մեծ երազատեսը, «մարդկութեան ազատարարը» կոչեց ինքզինք, աշխարհի մարդկային, ընկերային կարգերը Աղեքսանդրի Գորդեան Հանգոյցի սըրովը լուծել ուզեց, մոռցած ըլլալով թէ՝ եթէ նոյնիսկ անկեղծ ալ եղած ըլլար, այն նշանաբանը որ ինք ունէր, ամլութեան պիտի դատապարտէր իր բաղձանքները, նշանաբան մ՚ որ յար եւ նման էր Հեթանոս դարու ասպատակին Ատտիլայի նշանաբանին.— «Ոսկի ունիմ բարեկամներուս եւ երկաթ՝ թշնամիներուս, ով որ դրօշիս տակ չէ թշնամի է ինծի»: Զէնքի տակ իր դրօշին ներքեւ գտնուող զինուորն ու զինուորականութիւնն էր կողոպտողը, հարստացողը, իսկ տուժողը, կողոպտուողը իր դրացին, եղբայրը, հարուստ գործարանատէր հողատէրը եղած էր, գործաւորը, գիւղացի աղքատը աւելի թշուառացած էին, արդիւնաբերող ձեռքերը կարկամած էին, չչմած, անդամալուծուած:

Ռուսական հսկայածաւալ պետութեան այն հողամասերուն վրայ որ Պոլշէվիզմը ոտք դրաւ Ատտիլայի ձիուն նման՝ «հոն խոտ չի բուսաւ»: Լէնինի պատեհապաշտ կառավարութեան քարոզած վարդապետութեանց հակառակ ընթացող գործքը՝ վերաշինութեան, ինքնամփոփումի, բարօրութեան յոյսեր չէր ներշնչեր եւ երկիրը ահռելի աւերման մը, քանդումի մը կը դիմէր, որուն մասին ոչ ոք կ՚անդրադառնար եւ ոչ ոք ալ գլուխ կը ցաւցնէր:

Պարագներու այդ անտէր ու եղկելի փոքրաշխարհի բնակչութեան ճակատագրային բախտին վիճակակից էր նաեւ մեր բախտը, եւ արդէն աշխարհի ո՞ր մէկ անկեան վրայ տեսնուած է տառապանք, վիշտ, կսկիծ, իրաւազրկում, անօթութիւն, սով, սուր ու հուր՝ որ Հայը անոնց-

մէ զերծ մնացած ըլլայ եւ անոնցմէ կարեւոր բաժինի մը մասնակից չըլլայ։

Պարապ մըն ալ մենք գրաւած էինք շնորհիւ Սարաթովի Հայ գաղթականական կոմիտէի, որուն անունը միայն կը յիշուէր այդ օրերուն։

Կայան մըն էր այս Թրքահայ փախստական գաղթականին, որ դէպի Սարաթով հանդիպելու դժբախտութիւնը կ'ունենար. ճամբորդելու նիւթական միջոց չունեցողը հոս մնալ դատապարտուած էր անորոշ օրերու համար, իսկ ճամբորդելու միջոց մը հնարողը կ'անցնէր ուրիշ քաղաքներ մխրճելով աւելի ու աւելի խորերը Ռուսիոյ, յուսալով թէ հանգչելու յարմար կայանի մը պիտի հանդիպի վերջապէս, բայց ո՞ւր կար կայան. Թափառականին ետեւէն ու առջեւէն, աջէն ու ձախէն ամէնուրեք կը հետեւէին անօթութիւնը, հիւանդութիւնն եւ թշուառութիւնը. մարդկային կրքոտ գազանութիւնը ստեղծած էր ահռելի դժոխք մը՝ Տանթէի նկարագրած դժոխքէն աւելի անմըխիթար ու աւելի զարհուրելի։

Չկար Ռուսական ոստան մը որ Հայ թափառահալած փախստականին ոտքը կոխած չըլլար։ Ստուար բազմութեամբ հասած էին Արմաւիր, Զարացին, Գըզլար, Քազան, Մոսկուա, Նիքոլայէվսքի, Սամարա, Սեզրան, Վոլոկտա մինչեւ Թոմսկ. մէկ ծայրը Արխանկէլ եւ միւսը մինչեւ Իրգուցք ու Վլատիվոսթոք կը հասնէր։ Այդ յեղյեղուկ, տակն ու վրայ եղող թափառականին համար աշխարհի մէջ ոչ մէկ քաղաք, ոչ մէկ կայան յոյս ու ապրելու մխիթարութիւն կը ներշնչէր։ Արարատի կատարը հանգչող Նոյեան տապանէն արձակուած աղաւնիին նման էր ան, որ ալեփրփուր ջուրերու կատաղի եռուզեռին վրայ զուր տեղ կը թեւածէր, զուր տեղ կ'որոնէր իր թաթերը իր յոգնաբեկ թեւերը հանգչեցնելու տեղ, չկար վերջապէս տեղ ու տուն, հանգչելու մնայուն օթեւան։

Տո՛ւն, տուն հայրենի... տունէն ներս, հայրենի օճախէն հեռի՝ ցաւոտ օրերն են ընկերը մարդուն, սեւ

մահն է բախտը թափառականին, մխիթիք դերեզմանն է վերջին կայանը հալածականին :

Այդ պարագին մէջ մնացողներու թիւը հարիւրը չէր անցներ · պարագը յաճախ լեցուած ու դատարկուած էր գաղթական Թրքահայերէ · այնպէս կը թուէր թէ մենք պի-տի ըլլայինք մնայուն բնակիչները այդ բրբշակին եւ ո-րուն պայմաններուն պիտի մարզէինք մենք զմեզ՝ մեր գոյութիւնը, աւելի ճիշտը մեր տանջանքները երկարա-ձգելու համար :

Պարագը յարկարաժին չունէր եւ ոչ ալ միջնորմներ սենեակներու բաժնող, ան գետնայարկ գոմի մը՝ ոչխար-ներու հօտերու համար պատրաստուած լաւ բնակավայրի մը տպաւորութիւնը կը թողուր առաջին անգամ հանդի-պող մարդկային աչքերու : Պարագը փայտաշէն էր, յա-տակն ալ տախտակամած, սակայն տախտակամած յա-տակը աղտոտութենէն չորցած ցեխերու դէզերէն ոչ ոք կարող էր առաջին ակնարկով նշմարել թէ ինչէ՞ն շին-ուած էր : Շինուած օրէն ի վեր ջուրի երես տեսած չըլլա-լով՝ երթեւեկող ոտքերու հպումէն սահուն ողորկութիւն մը ստացած էր՝ կուպրուած, սեւով պատուած հարթու-թիւն մը : Լուսամուտներու ցած ու անյարմար դիրքերէն արեւու շողերը ժլատօրէն ու անհամարձակ ներս կը մըտ-նէին, մաքուր ձրի օդն ալ այդ պարագէն ներս մտնել չէր ախորժեր :

Ճանճերու անհամար ընտանիքներ, անիծած մժեղնե-րու անջնջելի սերունդներ հաշտ ու համերաշխ կ'ապրէին այդ պարագէն ներս : Անպակաս էին մարդկանց յատուկ մակաբոյծ նողիչ կենդանիները, փայտոջիլները, ոստայ-նանկներու զանազան սերունդներ իրենց ճերմակ ու գորշ ցանցահիւս ոստայնները սաւաններու նման վար կը կա-խէին առաստաղի փեռեկտուած ձեղուններու ճեղքերէն մեր գլխուն վերեւ եւ յաճախ վար կը թափէին դողդոջնե-րու ձագերու մեծութեամբ վայրի ոստայնանկներ, իրենց

ճամբէն մոլորեալ: Անպակաս էին մուկեր, շատ համարձակ էին մանաւանդ առնէտները, որոնք ոչ ժամը եւ ոչ ալ պարագան նկատի ունէին, կը սպրդէին դռներէ ներս, կը ցատքէին պատուհաններէ, անկոչ հիւրերէ աւելի անամօթ եւ աւելի անպատկառ կերպով: Ճիշդ է թէ ասոնք ամէնքն ալ անտես ու անպատիժ չէին մնար պարագի յարկէն ներս՝ սակայն գաղթականի միջոցներով իսպառ ջնջուելու ալ ոչ մէկ յոյս կար, քանի որ անոնց սերունդները այնքան օրհնուած էին այդ տամուկ ու ողորմելի պարագին մէջ: Պարագը տուն մըն էր բոլոր անյարմարութիւններով օժտուած, կրակարան մ'անգամ չունէր. պարագի արտաքին պատերուն շուրջ, բոլոր փողոցին վրայ քարերով, կղմինտրներով կրակարաններ շինուած էին պէտքը զգացող անհատներու կողմէ: Պարագէն ներս պատի մը մէջ զետեղուած, կղմինտրներով պատուած հսկայ վառարան մը կը տեսնուէր միայն, որուն անսովոր երեւոյթէն կարելի էր ձմեռի սառնաշունչ ըլլալը գուշակել:

Այդ պարագին մէջ թշուառութիւնը եւ չունեւորութիւնը սեռի խտիրը վերցուցած էին. երկու տարբեր սեռեր մէկ ընտանեաց նման իրարու մօտ ապրելու դատապարտուած էին: Աղքատ կեանքը խլած էր ամօթխածութեան շիկնանքը ամէն դէմքերէ, պարկեշտութիւնը, փափկանկատութիւնը եւ յարգանքը ամէն անձէ: Պարագը տուն մըն էր հասարակաց, ուր ամէն անձ իր հաճոյքին, իր փափաքին, իր քմայքին եւ վերջապէս իր ներքին հոգեկան տրամադրութեանցը համաձայն ապրելու եւ արտայայտուելու արտօնուած էր. հոն մեծը յարգանք չունէր եւ ոչ ալ փոքրէ աւելի պակաս արժանիք ունեցողէ յարգանք կ'ակնկալուէր:

Դժբախտ բախտաւորութիւն մըն էր որ պարագին մէջ երախաներ չկային. շատերու զաւակները ճամբաներու վրայ մեռած էին, թշնամի սուրէն ազատուողը անօթութենէ, համաճարակներէ եւ ճամբաներու երկար ու տաժանակիր կեանքին զոհ գացած էին:

Մայրեր կորսնցուցած էին իրենց երբեմնի անուշ, գուրգուրոտ տնային զբաղումները. նոր ճռուողներ չունէին իրենց կուրծքերնուն, շատեր կորսնցուցած էին իրենց խանդաղատանքի, ներշնչման աղբիւրները եղող տան հայրերը եւ այնպէս ալ ամայի ծածքերու տակ թափուր ու նկուն երեւակայութեամբ մը կը սնանէին, բայց ձեռներէց ոգին՝ բան մը ընելու, բան մը կարելու ջերմ փափաքը իրենց հետ կը քալէր միշտ, տնաշէն զգացումները՝ ոչ մէկ բան կարող եղած էր անոնց մէջէն արմատախիլ ընել. շատեր ալ մոռցած էին իրենց հին արցունքը, աշխարհի բախտը լաւ ուսումնասիրած էին, իրենց հոգին նոր երազներու փարած էր, իրենց աչքերու աղբերակներէն՝ դառն արցունքի փոխան՝ նոր սէրերու զուարթ շողը կը փթթէր, նոր տնակ մը, նոր բունիկ մը ստեղծելու անուշ պապակն ունէին, գալիք բարի օրերու անտեսանելի յոյսը մոգական գաղտնիքն ունէր որ զիրենք անվհատ եւ անվթար կը պահէր:

Պարագը ուր մենք կը բնակէինք, այնքան ալ ընդարձակ չէր եւ ատոր համար ալ իւրաքանչիւր տան եւ կամ անհատի որոշեալ սահման մը գծուած էր, ասով միասին վէճեր եւ վիճաբանութիւններ անպակաս էին, սակայն՝ շնորհիւ ներքին հաշտարար մարմնոյ մը գոյութեան՝ տեղային խնդիր ըկը լուծուէր վէճը կռիւի հանգամանք առնելէ առաջ:

1918ի ամրան օրերուն մէջ էինք. բաղդաւորութիւն մըն էր անշուշտ այդ սառնամանեաց աշխարհին մէջ այս եղանակին գտնուելնիս, թէեւ անձրեւը եւ ցուրտ քամիները յաճախադէպ էին: Անձրեւոտ, հովոտ օրերը շարժելիք տեղ չունէինք, ներսը չորս պատերու մգլոտած մթնոլորտին մէջ ճգնելու դատապարտուած էինք մինչեւ դադրէին անձրեւները: Արեւոտ օրեր պարագէն դուրս կը նետուէինք մեր բոլոր ունեցածով եւ գիշերներն ալ պարագին առջեւ ընդարձակ բաց տափաստանին վրայ կ'ըլլար մեր գիշերելիք տեղը: Աստեղազարդ երեկոյներուն մեր

աչքերը շատ ուշ քուն կը գտնէին. գիշերի մթութեան մէջէն կը դիտէինք աստղով բանուած երկնակամարը յիշելով մեր հայրենի երկինքը։ Մին ցոյց կուտար բոլորակաձեւ աստղերու հոյլը՝ խորհրդանիշ որբերու սեղանի, ուրիշ մը կը մատնանշէր եօթը եղբայրները, որոնք իրենց եղբօր մահը կ՚ողբան, անոր դիակը տանող դագաղին կը հետեւին խորհրդաւոր տխրութեամբ մը, զորս դէպի հիւսիսային աստղը կը յածի եւ որուն շուրջ կը բոլորուին։ Կը տեսնուի քնարի ծոցին նստած կապոյտ Վէկան իր յանկուցիչ կապուտակ քթթումներով, մին անդիէն կը յարէ.— Արդեօք ատ մեր տան վերեւի Վէկա՞ն է....: Կ՚երեւին մեռնող հոգիներու լուսաւոր սրընթաց թռիչքը մերթ՝ որոնց վերջին լոյսը կը խաւարի այդ անհուն մըթութեան մէջ, կը մարի անոնց կեանքի շողը անպարփակ տիեզերքի մէկ անկեան վրայ։ Մին կը յիշէր առաւօտեան աստղերու շարքը՝ շիշն ու շամփուրը, որ իր գիւղի կալերէն դիտած էր, ուրիշ մը միաբանութեան օրինակ կը բերէր առաւօտը աւետող աստղերու հոյլը՝ Բոյլքը, երրորդ մը ա՜խ, կ՚ըսէր իր սրտի խորերէն գալարումներով դուրս հոսող կերկերուն ձայնով մը, ե՞րբ պիտի ըլլար որ տեսնէինք անգամ մըն ալ մեր գիւղի ետեւէն ծագող առաւօտեան աստղը՝ Լուսաւն աստղը, որ ամեն հօտաղը իր քունը առած կ՚արթնայ ու եզներով դաշտ կը դիմէ։ Պահ մը հոգեկան դառն բերկրանքով կ՚ուռին այդ սրտերը, յիշատակներու անկորնչելի անուրջներով կ՚ողողուի ամէն սիրտ, ամէն հոգի. վերյիշումներով՝ անցած օրերու սրբազան ծիծաղները կը կամարուին ամէն լանջքի տակ։ Վայրկեաններու համար՝ այդ խորհրդաւոր գիշերին մէջ, ամէն սիրտ իր փլատակ տունը կ ըվերադառնայ ուրկէ դուրս ելած էր վերջին անգամն ըլլալով։ Նախախնամօրէն քունը կուգայ այդ խորին լռութեան մէջ աչքերու կափարիչները կը փակէ, եւ տան ու սիրելիներու կարօտ հոգիներ իրենց պապակը կը յագեցնեն երազի թեւերուն մէջ. հոն հոգիներ զիրար կը

գտնեն, ջերմագին սիրով կ'ողջագուրուէին, յուսով կը դըրահուէին, կը վերանորոգուէր ապրելու ըղձանքը անոնց մաշած սրտին մէջ, որպէսզի երբ օտար արեգակը ծագի ու օտար հողի վրայ գտնեն ինքզինքնին՝ իրենց հէգ հոգիները կարենան տոկալ կեանքի դառնագոյն գարիպութեան որ չթօշնի, չզօսանայ իրենց սիրտը հայրենաբաղձ կարօտէն, որ չի մեռնի բաժնուած սիրելիներու քամիչ պապակէն: Անամպ գիշերն այսպէս կը լուսնային պարագի այդ զառամած պատերուն մօտ ընդարձակ տափաստանին վրայ:

Տեղեակ էինք Սարաթովի Հայկական գաղթականական կօմիտէի մը գոյութեան, որուն արդիւնքն էր մեզի ցոյց տրուած պարագը, ինչպէս նաեւ որպէս ապրուստի միջոց մեզի ղրկուած օրական մէկ մէկ պատառ չոր հացը ու մէկ մէկ բուրլի ռուսական փողը:

Տեղացի Հայեր, թէեւ թիւով քիչ, սակայն ամէնքն ալ ուշադրաւ հարուստներ էին, թէպէտ այդ սեւ օրերը իրենցմէ ալ շատ բաներ խլած էին: Քաղաքին մէջ ունէին մատուռ մը, որ իր վարդապետն ունէր, սակայն անիկա իրական Հայաստանցի հովիւը չէր, որուն գործն ըլլար իր սփոփարար հրեշտակ՝ խեղճուկ ժողովրդեան կսկիծները ամոքել: Շաբաթներ կը սահէին եւ պարագը այցելող ոչ ոք կ'ունենայինք: Եթէ չըսեմ տեղացի Հայեր, իրենց հովիւով միասին, Հայկական ոգի չունէին, օտար մթնոլորտը, օտար խնամիական կապերը զիրենք ուծացուցած էին՝ գէթ պիտի ըսեմ թէ անոնք նախապաշարման հաշիշովը մոլորուած էին այդ օրերուն, այն ըմբռնումն ունէին թէ պարագ մտնողը անշուշտ տարափոխիկ ախտով մը պիտի վարակուէր. պարագը արգիլուած վայր մըն էր կարծես ուրկէ ներս մտնելը մեղանչում մըն էր իրենց քաղաքացիական կեանքին: Ինչ որ էր նախամարդուն՝ կենաց ծառի արգիլուած պտուղը Եդեմի փառայեղ պարտէզին մէջ, նոյնն էր պարագը Սարաթովի Գաղթականական Մարմինին:

Սարաթովի մէջ ապրուստի միջոցներ հայթայթելը շատ քիչ ճարպիկ ու արկածախնդիր մարդոց վիճակուած էր. տեղի չափազանց սղութիւնը մօտալուտ սովի մը բոլոր նախանշանները կը յայտնէր: Կենսամթերք, ուտեստեղէն պարէն ու պաշար եւ ամէն ինչ Պոլշեւիկ իշխանութիւնը իր քօնթրօլին, աւելի ճիշդը իր կղպանքներուն ներքեւ առած էր. ժողովուրդը կառավարութեան կողմէ տրուած մասնաւոր քարտերու միջոցաւ եւ մասնաւոր չափերով պիտի ստանար իր օրապահիկը միայն, եթէ այն ալ ըստ կարգին ունենար այդ ապրուստի միջոցները հայթայթող դրամը: Յաճախ կը պատահէր որ օրուան մը ապրուստը եղող մէկ կտոր հաց ձեռք ձգելու համար, երկա՜ր, շատ երկար պոչերու եւ ամբողջ օր մը հերթին սպասող անձը անսուաղութենէ, անարիւնութենէ ուժաթափ ինկած ու մեռած կ՚ըլլար: Այդ սարսափելի օրերուն Գաղթ. Մարմնոյ կողմէ մեզի ղրկուած մէյ մէկ բուրլիով ոչ մէկ բան կարելի էր գնել. մէկ քանի անգամ դրամարաշխին միջոցաւ Գաղթ. Մարմնոյ մեր կատարած դիմումները բարձի թողի եղած էին, դրական եւ ոչ իսկ բացասական պատասխան մը կրցած չէինք ստանալ. մեր միջոցներով գործ հայթայթել անհնարին էր այդ անգործութեան դատապարտուած աշխարհին մէջ եւ ուստի կամայ ակամայ մեր յոյսը կը մնար առկախ Հայկական կոմիտէի անմատչելի դռներէն:

Հայ Գաղթային կոմիտէի մեզի հանդէպ ունեցած անտարբերութիւնը եւ անոնց դռներուն ալ անձամբ մօտենալու անմատչելիութիւնը մեզ պատճառ տուաւ որ դրաւոր ներկայացնենք մեր իրական վիճակը, որ մխիթարական ըլլալէ շատ հեռու էր, այն յոյսն ունէինք թէ պիտի կըրնայինք սերտ կապ մը ստեղծել անոնց ու մեր Թրքահայ գաղթականներուս միջեւ: Նամակի հոգին կը կազմէր նախ՝ տղամարդոց ոեւէ կերպով մը գործ հայթայթելու միջոցը ստեղծելու խնդիրը, որով տղամարդիկ կարենային ապրիլ իրենց բազուկի ուժով, ճակտի քրտինքով փո-

խան սպասելու այնքան ժլատ պատասխին որ հոգիներ մաշելու բարոյական կորովը մեղկացնելէ զատ որեւէ մէկ բանի չէր ծառայեր: Երկրորդ՝ կիներու եւ վերջապէս իգական սեռի վերաբերող գաղթականներու օրապահիկը հայթայթող դրամի յաւելման խնդիրքն էր: Եւ երրորդ՝ պարագի կեանքին աւելի մօտէն իրազեկ ըլլալու համար երբեմն երբեմն այցելութիւններ տալու բաղձանքն յայտնած էինք, եթէ ոչ համակրական այցելութիւններ՝ գէթ քննելու համար թէ այն նպաստը որ իրենք կը տրամադրեն իրօք գաղթականին բաւարա՞ր է, իր նպատակին կը ծառայէ՞ թէ ոչ:

Նամակը ղրկուելէն ի վեր տասնըհինգ օրեր անցած էին ոչ մէկ բառ եւ ոչ մէկ խօսք լսած էինք անոր շուրջ: Օրէ օր շարունակ անհամբեր սպասած էինք անոր մխիթարար ելքին, սակայն ամէն օր յուսախաբուած էինք: Երեք ընկերներով որոշեցինք անձամբ հետապնդել նամակը, ուր որ ալ յանգելու ըլլար մեր հետապնդումը: Որոշ գիտէինք թէ Կոմիտէի գլխաւոր գրագիրը ստացած էր մեր այդ նամակը, սակայն ինչո՞ւ անպատասխանի կը մնայինք՝ մեզ համար հանելուկ մըն էր:

Ձեռք առինք Գաղթականական Կոմիտէին տանող ճամբան. ժամէ մը աւելի թափառումներէ վերջ հասած էինք մեր մտադրած տեղը: Հսկայ փառաւոր շէնք մըն էր ուրկէ ներս կը մտնէինք, քաղաքին ամենաշէն կեդրոններէն մէկուն վրայ կառուցուած: Բաւական թիւով ռուս կիներ ու տղամարդիկ կ'երեւէին այդ շէնքին անցքերուն մէջ, անոնց երեւոյթը, արտաքին տեսքը աւելի ողորմուկ էր, աւելի աղերսարկու կ'երեւէին անոնց նուաղ նայուածքները, անօթութիւնը կերած էր անոնց այտերը, հալած էին, տժգունած, հնամաշ ցնցոտիներու տակ կը դողային, կ'սպասէին յանցաւորներու պէս. ներքին վախ մը կարծես անոնց ծունկերը կը կթոտէր շարունակ, դող մը կարծես անոնց թեքած կուրծքերը կը ճնշէր: Ինձ այնպէս կը թը–

ւէր թէ ասոնք ալ լուրի մը կ՚սպասէին շէնքին միւս դռնէն որ կը բացուէր Հայ. Գաղթ. Կոմիտէի դրան կողքին:

Հայ գաղթականական գրասենեակի դրան չէմքին կը սպասէր դռնապան մը որմէ ներս մտնելու հրամանը պիտի գար մեզի. Հպարտ էր դռնապանը ու խոժոռ որ գործ ունեցած էինք իրեն հետ, դատաւորի մը ժեսթը ունէր կարծես, լիազօր իրաւունք՝ զմեզ արգիլելու մուտքէն, ռուսախառն հայերէնով մը կը խօսէր մեզի իր իրաւունքներուն մասին. Թանձրամիտ ուղեղ մը ունէր Թուրք բաղնեպանի մը եւ կամ կառապանի մը նման. զմեզ յանցաւորներու դասը կը դասէր որ դրան մօտենալու քաջութիւնը ունեցած էինք, ներս մտնելու արտօնութիւն խնդրած էինք: Այդ օրերուն մեր արտաքին կերպարանքը, խեղճ ու կրակ հագուստները զմեզ շա՛տ քարէ քար զարկին: Դրան առջեւ երեք քառորդ ժամէ աւելի անհամբեր սպասելէ վերջ յաջողած էինք Կոմիտէի գրասենեակը մտնելու արտօնութիւն ձեռք բերել: Ներսը բաւական մեծկակ սրահ մըն էր՝ որուն մէկ պատին կռթնած էր երկար մեծկակ սեղան մը չորս ոտքերու վրայ կանգուն, անոր վրայ կ՚երեւէին ցան ու ցիր թուղթի կտորներ, գլանիկի կիսավառ ու մարած քիթեր, հաշուետետրներու նման մէկ քանի գիրքեր ալ իրարու վրայ դրուած անկանոն, սեղանին շուրջ մէկ քանի թիկնաթոռներ կային թերեւս հիւրերու համար: Ուրիշ սեղան մըն ալ կը կանգնէր սենեակին մէջտեղը, որուն շուրջ երեք հոգի նստած էին գրաւոր պարտականութեամբ զբաղուած, անոնց կողքն ի վեր երկու երեք մարդ ոտքի վրայ կանգնած ձեռքերնին գրպաննին կ՚սպասեն՝ աչքերնին միշտ յառած թուղթին վրայ դրըւած գրերուն ու գրիչներուն որ շատ արագաշարժ կ՚երեւին: Ասոնք գաղթականի երեւոյթ չունէին, փայլուն բղգեստներու տակ զուարթ կերպարանք մը ունէին. ինձ այնպէս կը թուէր թէ ասոնք Բագուցիներ էին որոնք Բագուի անկումէն առաջ գաղթած ու քաղաքին մէջ հաստատուած էին:

Մեր զգուշաւոր քայլերը զանոնք չեն վրդովեր, մի քիչ աւելի կը մօտենանք գրասեղանին ու կ՚սպասենք: Գրագիրներէն մին գրիչը վար դրած գլուխը վեր կ՚առնէ ու աչքերու կողմնակի նայուածքներով մեզ կը դիտէ որ կ՚սպասենք անձայն․ զարմանք մը զինք կը պատէ որ — իրենց լեզուով— «գաղթականի շորերով» ներս՝ կոմիտէի գրասենեակը մտնել յաջողած էինք:

— Ի՞նչ էք ուզում, է՛յ մարդիկ, ո՞վ արտոնեց ձեզ հօս մտնել ըսելով իր ձայնը մեզի կ՚ուղղէ, կոշտ սակայն բաւական մաքուր Կովկասահայ բարբառով մը: —Պարագէն կուգանք, մեր գրած նամակին պատասխանին համար, կ՚ըլլայ մեր պատասխանը: —Ի՞նչ նամակ, կը յարէ, մենք ոչինչ չենք ստացել․ գնացէ՛ք, մենք այժմ գործերով պարապուել ենք: Իր այս բարկացայտ արտայայտութեան փոխան փափկանկատ քաղաքավարութեամբ մը համառօտակի կը բացատրենք նամակին նպատակը եւ որ թուականին իրենց ղրկուիլը:

Մեր խօսքերուն չհանդուրժելով, նամակի մասին իրեն ըրած բացատրականը բարկութեան կնճիռներ կը ստեղծէ իր զունաթափ ճակատին վրայ, աչքերը կ՚այլագունին կապոյտներով եղերուած խոռոչներու մէջ, դէմքը անհամար այլուցքներով կը շառագունի, իր նիհարակազմ վզին տակ դուրս ցցուած կոկորդը կը ցամքի կարծես. ոտքերուն վրայ կը կանգնի ուժ տալու իր խօսքերուն՝ որ անմիջապէս կատարուած չեն, իր դուրս ելլելու հրամանին՝ որ անսաստած ենք: Քանի քանի գաղթականներ այդ օրերուն այսպիսի յարկերէ դուրս վռնտուած են, լոկ կիրքերով կառավարուող վարիչներու, պաշտօնեաներու կողմէ. հէգ գաղթականը անզօր անգամ մը եւս իր վիշտը, իր կսկիծը պատմելու՝ կուլ տուած է զինք բզքտող ցաւերը ու քաշուած՝ անիծելով իր օրերը, իր բախտը, իր ճակատագիրը:

— Հանդարտեցէ՛ք պարոն, կ՚ըսենք անոր, ոճիր չենք գործած, ջղայնոտելու, բարկանալու ոչինչ ունիք, միայն

կ'ուզենք հասկնալ թէ ի՞նչ եղած է մեր գրած նամակին արդիւնքը։

Մեր յամառօրէն անսասան կեցուածքը զինք աւելի եւս անհանգիստ կ'ընէ, կը վրդովէ, իր քովի գրագիր ընկերները իրենց գրիչները ձգած կը ջանան զինք հանդարտեցնել. մի քանի ռուսերէն բառեր կը փոխանակեն իրարու հետ եւ վերջապէս երկար շունչ մը առնելու չափ կը հանդարտի. երկար օֆ մը քաշելէ վերջ՝ կարծես բոլորովին անծանօթ մեր բացատրականին, անգամ մը եւս կը կրկնէ իր հարցումները որ պահ մը առաջ համառօտ կերպով բացատրուած էին իրեն։

— Հետաքրքիր է ինծի հասկնալ, կ'ըսէ, թէ ձեր նամակը ի՞նչ լեզուով գրուած է մեզի։

—Բնական է որ հայերէնով եղած պիտի ըլլար մեր գրած նամակը ձեզի՝ քանի որ մենք եւ դուք Հայեր ենք, կը յարենք։

Քմծիծաղ մը կը սահի իր շրթներուն վրայէն ու խնդուք մ' ըիր ներսէն կը փրթի բերնէն դուրս պոռթկալու համար, սակայն ջանքեր կ'ընէ զայն կառավարելու, սանձելու իր ակռաներէն ներս։ Կը մեղադրէ մեզ որ հայերէնով գրած էինք։ Հոս Թուրքիա չէ կ'ըսէ եւ ոչ ալ ձեր Երեւակայած Հայաստանը, ոչ ոք հոս կարող է ձեր հայերէն գրած նամակը հասկնալ, պէտք էր զայն ռուսերէնով գրէիք։

Խօսելու, բարկանալու կարգը կամաց կամաց մեզի կուգար։ Պարո՛ն, կ'ըսենք անոր, ներեցէք, արդեօք կոմիտէի անդամները Հայեր չե՞ն, միթէ ատենապետը հայերէն լեզուին անծանօթ է՞, արդեօք մեղադրելի չէ՞ք դուք որ մեր նամակը անոնց բացատրելու հաճութիւնը չէք ստանձնած, եթէ իրօք անոնք հայերէն գրին ու լեզւին անտեղեակ են բոլորովին։ Պարոն գրագիրը ալ իր բարկութիւնը չի կրնար կառավարել, մեր խօսքերը սլաքներու պէս խրուած էին անոր կուրծքին, ձեռքը ուժգին

սեղանին կը զարնէ, ներքին ճիգ մը կը թափէ, կ՚ուզէ մեզի մօտենալ դուրս վռնտելու դիտումով:

Պահ մը կը խորհինք որ եթէ անգամ մ ըմեր ոտքեր ըդուրս հանուին այդ շէնքէն, ուրիշ առթիւ մեզ համար անհնարին պիտի դառնայ հոն մտնել: Անշարժ ու անսասան կ՚սպասենք վերջնական վճիռով մը· սպասել կորոչենք մինչեւ վերջնական պատասխանի մը մեզի հաղորդուիլը: Շէնքը հսկայ աղմուկով մը կ՚սկսի լեցուիլ կիրքերը երկուստեք կ՚եռեւեփին, կոփամարտը մօտ է....:

Գրագիրը երբ թունաւոր օձի մը պէս մեր վրայ խոյանալու կը պատրաստուէր, յանկարծ մեր դիմացի ներքնասենեակին դրան բացուելու նիհար բայց սուր ճռինչը լսուեցաւ. վայրկեան մը մեր հեւքոտ շունչերը փախացին իրարու: Կիսաբաց դուռնէն երկու սեւ ու սուր աչքեր փայլեցան աներկիւղ, լայնաբաց թխագոյն ճակատի մը ներքեւէն, վայելչազգեստ մարդ մը համարձակ քայլերով մտաւ սրահը ուր մենք դէմ յանդիման ոխերիմ հակառակորդներու պէս կ՚սպասէինք լուռ: Շրջահայեաց սրատես նայուածք մը մեր վրայ դարձնելէ վերջ ձեռք առաւ սրահին դուռը որ փողոց կը հանէր: Ո՞վ ըլլալու էր այդ քաղաքացին, եթէ կոմիտէի ատենապետը եղած ըլլար՝ վստահ էինք որ մեր հանած աղմուկը զինքը վըրդոված ըլլալու էր եւ դէթ պիտի չահագրգռուէր հարցնելու աղմուկին պատճառը, բայց այս օտարական մը ըլլալու էր, այցելու մը որ առանց մէկ բառ մէկ խօսք արտասանելու իր ճամբան շարունակած էր: Կայտառ դէմք մը ունէր ու կիսաձուաձեւ թուշն ի վար բարեձեւ սրածայր Ֆրանսական ճաշակով սեւ մօրուք մը կը կախուէր եւ ունէր ոլորուած պեխ քթին տակ: Կորիճի մը յոխորտանքն ունէր, հասարակ մարդու չէր նմաներ, խոր պատկեր մը նկարեց մտքիս վրայ անոր փայլուն տեսքը, գրաւիչ երեւոյթը: Պատկերներ կան որ ներքին հոգեկան ձգողութեամբ մը սրտեր կը կապեն իրենց, աննիւթական մագնիսականութեամբ կ՚առեղծեն, համակրական խոր

զգացում մը լանջքիդ տակ, մոգական գրաւչութիւն մը ունէին, որմէ չես կարող խուսափիլ առանց համակրութեան, առանց խռ բոպաւորութեան: Երազային յիշողութեամբ պատկեր մը կը ծնի մտքիս մէջ որ կարծես երբեմն տեսած եմ, անոր նմանութիւնը կրող պատկեր մը կ'անդրադառնայ մտքիս մէջ որ պիտի յիշեմ կարծես, սակայն չեմ յիշեր ու չեմ յիշեր:

Դեռ լռութիւն կը տիրէ սրահին մէջ, խորհուրդներս կ'ընդմիջուին յանկարծ երկրորդ ոտնաձայնէ մը որ նոյն բացուածքէն դուրս կը թափի դէպի սրահը: Սրահ կը մտնէ փափկադեղ, միջահասակ օրիորդ մը. ծաւի աչքերը նրբին մահիկաձեւ յօնքերու տակ՝ կապուտակ աստղերու շողն ու ծիծաղն ունէին, կիսախուփ եւ կարմրորակ շրթները յանկուցիչ գրաւչութիւն ունէին սպիտակ բիւրեղանման ադամանդներու: Կաթնաթոյր վիզը կարճ կտրուած նորաձեւ մազերու ներքեւ կարապի մը վիզին անուշ լերկութիւնը կը պատկերացնէ: Դէմքը կարծես սուգ տեսած չէ, յաւերժական ծիծաղը գոզցես թառած է հոն: Թովռուն քայլեր ունէին գիրուկ երկար սրունքները՝ թաւշային գուլպաներու ներքեւ կարճաձիկ շրջազգեստին տակ: Հայ մ'ըլլալու չէ անշուշտ, իր գեղին ու վայելչութեան համաձայն չկրեր պարկեշտութեան, ամօթխածութեան Հայու քօղը. կ'անցնի նոյն ճամբով ուրկէ անցած էր իր նախորդը: Երկար չտեւեր՝ սուր ու երկար զանգակի մը հնչիւնը մեզի կ ըհասնի ներքնասենեակէն: Գրագիրը ինքզինք հաւաքած դէպի ներս կ'անցնի ուրկէ կանչի ձայնը հնչած էր:

Վայրկեաններ կը սահին, սրահը լռութեան մէջ է շարունակ, ոչ մէկը բառ մը կամ խօսք մը կը փոխայ իր ընկերոջ: Ներսէն ոտնաձայն մը կը լսուի քիչ վերջ. ներքնասենեակի դրան շեմին կ'երեւի գրագիրը որ ցուցամատի շարժումով զիս կ'ուզէ: Կասկած չունիմ այլեւս որ ներքնասենեակը ըլլալու է կոմիտէի ատենապետին աշխատատեղին. կը խորհիմ իրովի թէ մեր նպատակին իրագոր-

ծումը իր յաջողութեան ելքին մօտալուտ է։ Կը ջանամ գաղթականի անախորժ զգեստներս կոկել, արտաքին բաճկոնիս կոճակները իրենց օղակներուն անցնելով ներս կը սահիմ յուշիկ քայլերով գլխարկս վար առած։ Դունէն ներս զարդարուած փառաւոր ու կոկիկ սենեակ մը կը պարզուի աչքերուս առջեւ, գետինը գորգերով ծածկուած պատուհանի վարագոյրները տանթէլաներով զարդարուն, պատերը գորգերով, գեղարուեստական նկարներով զօդ–ւած, զարդարուած. ամէն ինչ կոկիկ, ամէն ինչ մաքուր է։ Այդ սենեակին մէջ ամենէն տգեղը, ամենէն անճաչակը իմ գաղթականի երեւոյթս, հանդերձներս, գլխարկս ու կօշիկներս են։ Ճիշդ դիմացը կը տեսնուի՝ թաւշային բազկաթոռին բազմած, գլանիկը բերնին, թխադէմ դէմքով, խորազնին աչքերով մէկը՝ որուն առջեւ կը կանգնի փառաւոր գրասեղան մը, ճօճանակաւոր ժամացոյց մըն ալ ճիշդ անոր առընթեր աջ թեւի պատին կախուած՝ ուրկէ կը լսուի թիքթաքը՝ ժամանակի սահումը։

Կը մօտենամ գրասեղանին ու բարեւով մը կ՚սպասեմ իր հարցման կամ հրամանին։ Քիչ մը խուպոտ սակայն տիրական ձայնով ինծի կ՚ուղղէ իր խօսքերը ռուսերէն լեզուով, սակայն ես իմ մայրենի լեզուովս կը պատասխանեմ անոր թէ ռուսերէն չեմ հասկնար, եթէ կարելի է ինծի հետ հայերէնով խօսիք։ Երեւան կուգայ որ հայերէն լեզուին բացարձակապէս անտեղեակ ըլլալով պարտաւորուած էր ինծի հետ եւս ռուսերէնով խօսիլ։ Իր առաջարկովը գրագիրը կ՚սկսի մեր երկուքին միջեւ թարգմանիչի դերը կատարել։ Կը շահագրգռուի ու կը հետեւի ուշի ուշով ամէն մէկ խօսքիս որ գրագիրը իրեն կը թարգմանէ ռուսերէնով։ Կը պարզեմ անոր մեր պարագի կեանքը, գաղթականներու անմխիթար վիճակը եւ այս առթիւ մեր՝ կոմիտէի ուղղած նամակը ու կանխաւ կը յայտնեմ մեր շնորհակալութիւնը որ հաճի նկատի ունենալ մեր պարագան իրական դարման մը տանելու համար։

Քսան վայրկեան տեւող տեսակցութենէն մը վերջ

ան յուսադրեց զիս որ զրկուած նամակը գտնելով պիտի տեղեակ ըլլար անոր պարունակութեան եւ պիտի աշխատէր պարագի կեանքը աւելի տանելի դարձնել։ Խոստացաւ ժամ մը յետոյ գրկել մէկը աւելի մօտէն քննելու եւ հասկնալու պարագի իրական կեանքը։

Կը մեկնիմ անկէ տատամսոտ տրամադրութեամբ մը, անոր խօսքերը ու լեզուն թէեւ քաղցր սակայն Հայ մայրենի լեզուին իր անտեղեակ ըլլալը արգահատանքի անմարելի ցաւ մը կ'առեղծէ իմ մէջս. կ ըվերյիշեմ պահ մը առաջ տեղի ունեցած միջադէպը մեր ու գրագիրին միջեւ, անոր քմծիծաղը մեր հայերէնով գրած նամակին հանդէպ. Նամակը անտեսուած էր հայերէն գրուած ըլլալուն համար միայն։

Երեք ընկերներով կը մեկնինք շէնքէն դէպի պարագ երթալու համար, շատ քիչ յուսադրուած Գաղթ. Կոմիտէի ատենապետին խօսքերէն։

Ճամբան՝ ուրկէ մնք կ'անցնէինք, քաղաքին ամենալաւ պողոտաներէն մին էր, մեզ դիտող մը պիտի կարծէր թէ մեր կեանքի օրերուն մէջ առաջին անգամ ըլլալով քաղաք մտած էինք, տնտնալով եւ մեր չորս կողմը դիտելով կը քալէինք։ Քաղաքին փայլուն կողմերը չէր որ աւելի շահագրգռած էին զմեզ՝ հապա անոր դէպի աւերման դիմող պատկերը ու բնակչութիւնը որ կարծես որբ մնացած էր։

Յեղափոխութենէն մինչեւ Լէնին ինչե՛ր չէր տեսած այդ քաղաքը. եղբայրասպան կռիւներու, քաղաքային ներքին շահատակութիւններու ահաւոր հետքերը ամենուրեք կը ցցուէին մարդկային աչքերու։ Փայտաշէն ու քարաշէն պատերու վրայ, հոյակապ շէնքերու ճակատները ամենուրեք կը տեսնուէին թնդանօթի, արագահարուածի աւերիչ քանդիչ հետքերը. շատ մը փայտաշէն շէնքերու քիւերը այրած, պատերը գնդակներու ծակոտիքներով ծածկուած էին։ Այդ քաղաքին ոեւէ մէկ փողոցը սրատես աչքերու պիտի պատմէր ահռելի խժդժութեանց

անկործնելի անդիր պատմութիւնը։ Արտաքին թշնամին չէ աւերած այնքան որքան Ռուսաստանը ինքզինք, արտաքին թշնամիներու գնդակները չեն խլած ռուս զաւակներու կեանքերը այնքան որքան ներքին եղբայրասպան կռիւները բրած են։ Պողոտային մէկ անկեան վրայ՝ ուրկէ կ՚անցնէինք, բազմութիւն մը խռնուած էր, արիւններու մէջ թաթաւուն մարդկային հսկայ դիակ մը կը քաշւէր պողոտայէն, երկու կողմի վրայ սուինաւոր զինուորներ կը հսկէին դիակին։ Հոծ բազմութեան մէջէն դիակին հետեւող մը բարձրաղաղակ այսպէս կը յայտարարէր ժողովուրդին.— Այսպէս պիտի ըլլան բոլոր գէրերը, բոլոր պուրժուաները։ Գիրութիւնն իսկ ոճիր նկատուած էր այս երկրին մէջ. խեղճ մարդը յայտնապէս չարաչար կերպով սպաննուած էր իր գիրութեան համար. գիրութիւնը հետեւանք նկատուած էր հարուստ կենցաղի, չըռայլ ապրումի, տրամադրութիւն մը՝ որ այդ օրերուն այդ երկրին մէջ կը տիրէր, թէ՝ աշխատաւոր բանուորը չի գիրնար, գիրութիւնը միմիայն հանգիստ կենցաղի առանձնաշնորհն է։ Հոս գիրութեան մեղքն ալ հարստութեան անքաւելի յանցանաց պէս էր, միմիայն սպանութեամբ թափուած արիւնը պիտի քաւէր անոնց այդ ոճիրը։ Ի՜նչ ահռելի երեւոյթներ կային այդ երկրին մէջ, ի՜նչ զահանգեցուցիչ տուայտանք ու չչմեցնող սարսափներ կ՚ապրէր ժողովուրդը այդ օրերուն՝ Պոլշեւիք միհեծան իշխանութեան երկաթէ թեւերուն տակ։

Երեկոյ էր երբ գաղթային պարագը հասած էինք. հոն եկած էր նաեւ Հայկ. Կոմիտէի գրագիրը քննելու համար պարագի կացութիւնը եւ հաղորդելու հոն ուրկէ հրահանգուած էր։ Մոռցած էինք մենք իրարու հանդէպ մե բռնեցած ատելութիւնը, որ տեղի ունեցած էր Կոմիտէի գրասենեակին մէջ։ Պարագի մէջ դարձեալ դէմ դիմաց նստած խօսքի բռնուած էինք։ Մեր բուռն ջանքն էր որ իրօք նպաստաւոր կացութիւն մը ստեղծուէր պարագէն ներս։ Հաւասարի խօսքեր, վստահութիւն ներշնչող

բառեր չատ լսեցինք բարեբախտաբար չարամիտ կարծուած այդ Ալեքսանդրապոլցի գրագիրէն. կը յուսայինք մոռնալ դառն օրերու ըկիչ վայրկեանները, կը հաւատայինք տակաւին թէ՝ լաւ յարկերու տակ պիտի ամփոփուէինք, քաղաքի երես պիտի տեսնէինք, մարդու կարգ պիտի մտնէինք եւ վերջապէս անօթութեան անամօթ երեսը պիտի չտեսնէինք։ Մեր պէտքերուն վրայով եկած խօսակցութեան երկար շարքը կը լրանար երբ մըտերմօրէն ուրիշ նիւթ մ՚ըրացաւ մեր բարեծաղիկ բարեկամ գրագիրը։

Ճանչցա՞ք, ըսաւ, այն մարդը, այսինքն այն մորուսաւոր մարդը ըսել կ՚ուզեմ որ Կոմիտէի գրասենեակէն դռնէն դուրս սպրդեցաւ երբ մենք տաք վիճաբանութեամբ զբաղած էինք։ Ախ, այդ մարդը, այդ մարդը...։ Լռոց վայրկեան մը. մեզմէ ոչ ոք կը ճանչնար այդ իր ակնարկած անձը։ Երբ մեզմէ եւ ոչ մէկը չպատասխանեց իր հարցման՝ շարունակեց իր խօսքերը շրջահայեաց ակնարկներ պտտցնելով իր չուրջը, ձայնին թօնը նուաղած եւ իր արտայայտութեան զգուշաւոր կերպարանք մը հագուեցուցած էր։

— Գիտէ՞ք, ըսաւ, այդ մարդը երբեմն մեծ քաջագործ մը, հերոս մը եղած է կ՚ըսեն, բայց հիմա... — գրագիրին պատմութեան հետաքրքիր քարշողութիւնը, իր ձեռքերու եւ գլուխի բնական շարժուձեւերը ամենքս սթափեցուցին։ Այն անձը, որու մասին ըսելիքներ ունէր, երկու ընկերներուս եւ ինծի վայրկեաններով միայն ծանօթ, իսկ ոմանց երբէք։

— Հապա այն օրիորդը, յարեց բոպէ մը խորհրդաւոր լռութեան մէջ ընկղմելէ վերջ, ան Գերմանուհի մըն է եւ տարփածուն այն ակնարկածս մարդուն։ Ա՜խ, եթէ ինծի տային, ըսաւ, մէկ վայրկեանի համար՝ այդ չքնաղագեղ էգ յաւմիկը, այս ծաղիկ կեանքէս տասը երկար տարիներ պակսեցնելու պայմանաւ՝ պիտի զիջէի...։

Իր արտասանած այս բառերը մեր ականջներէն ներս

փուշերու պէս մխուեցան, ցնցուեցանք ու զզուեցանք, արգահատանքի խոր ցաւ մը զմեզ պաշարեց, բայց իր տեսքը, իր երեւոյթը մեզի շատ բաներ պատմեցին: Ան կ'զգար թէ ողջ տիեզերքը իրեն տրուած էր, արտասանած բառերը իրեն համար յաւիտենականութիւններ կ'արժէին, այնքան մը գերուած էր այս տարփատենչ հոգիի այրուցքէն, որ կը հալէր, կը լմննար կարծես կրակէն հալող ազազուն մոմի մը պէս: Իր ներքին անսանային տրոփանքը զինք այնպէս մը կը գալարէր որ կարծես ինքն իր վրայ պիտի բեկանէր փշուր փշուր՝ ահեղաշունչ մրրիկէն անդիմադիր՝ չորաբեկ տունկի մը պէս: Չէի տեսած կեանքիս բոլոր օրերուն մէջ ասոր նման մէկը, որ անսանային կիրքերու ճիւաղային ճանկերուն տակ գալարուած ըլլար ու գանկը, սիրտը եւ համակ զգացումները միայն ու միայն տռփանքի հաշիշով գինովցած: Կ'երեւէր թէ բախտին խելայեղիչ ապտակը տակաւին տեսած չէր. իր խորհուրդները, իր երազները հոն էին միշտ՝ անբարոյութեան գարշահոտ ճահիճին մէջ, երբ մենք մեր գաղթային անել վիճակով շահագրգիռ փրկութեան ելքի մը, ապրելու միջոցի մ ըյուսով կ'սպասէինք եւ միամիտ յոյսն ունէինք թէ՝ մեր բաղձանքներուն իրականացումը պիտի գտնէինք շատ մօտ օրերէն՝ որուն միջոցը, ազդակը բուն իսկ ինք՝ գրագիրը պիտի ըլլար:

Օրիորդի մասին արտայայտուած էր թէ՝ Գերմանուհի մըն է, սակայն ո՞վ կրնար ըլլալ այն մարդը, որու մասին ըսուած էր թէ քաջագործ մըն է: Հայ մը եղած ըլլալուն մասին կը խորհէինք, կ ըխուսափէր անոր անունը արտասանելէ, զօրեղ մտավախութիւն մ ըունէր որ զինք կը կաշկանդէր, սակայն իրեն թուած մեր խեղճուկ ցանցեր ըզինք բռնեցին ու խօսքերը շարունակել սկսաւ·

— Խանասորի կռիւները անշուշտ ձեզի յայտնի են, գիտէք ւէ ինչպէս Քիւրտի ողջ ցեղ մը բնաջնջուեցաւ, այդ անձը կռուող հերոսներու ղեկավարներէն եղած է,

եւ թոյլ տուէք, ըսաւ, որ միայն անոր անուան առաջին տառը ըսեմ ձեզ, Վ... էր:

— Այսօր, ըսաւ, Գաղթ. Կոմիտէէն 10,000 ռուբլի ստացաւ որ այդ օրիորդին հետ Գերմանիա պիտի մեկնի, հաւանաբար անոր հետ ամուսնանալու նպատակաւ:

Խօսքերը փակեց ծանր բեռան մը տակ՝ ընկճուող ու իր բեռէն ազատուող մարդու մը երկար շունչը քաշելով:

Միտքս վրդովեցաւ, բոլոր սրտովս անհանգիստ ըզգացի, շարժուն պատկերի մը պէս անգամ մըն ալ ցընցուեցաւ անոր տեսքը, երեւոյթը: Որքան խորհեցայ՝ այնքան յիշողութիւնս ինծ բաներ իմացուց, յիշատակներ արթնցուց, ճանչցայ այդ անձը, բայց ահեղ փոթորիկ մը սկսաւ գլխս վրդովել, հակընդդէմ խորհուրդներով գանկս տակն ու վրայ եղաւ, սիրտս ցաւով տրոփեց աւելի ուժգին՝ լանջքիս տակ, արիւնս դէպի գլուխս կը խուժէր կարծես, հոգւովս ատեցի այդ գրագիրը իր այդ անպատիւ արտայայտութեան համար: Երբ կը յիշէի անոր նկարը մեր տուներու ճակատները զարդարող հերոսներու շարքին, չէի կրնար երբեք եւ գիս հաշտեցնել գրագիրին պատմածին հետ, բայց երբ կ՚անդրադառնայի անոր տեսքին՝ որ Կոմիտէի գրասենեակին մէջ աչքերուս պատկերացած էր՝ այնքան խորունկ գոյներով՝ չէի կարող ուրանալ թէ ճիշտ ու ճիշտ երբեմնի հերոսին տիպը չէր կրեր:

Անդրանիկի, Քեռիի, Մուրատի ընկերներէն եղած էր ան, որոնք վրէժի ճամբով քալեցին, իտէալի լուսեղէն շաւղէն չշեղեցան, հայրենիքի ազատութեան փառքի տարփաւորները եղան միայն:

Առեղծուած մըն էր ինծ համար ուղղակի ըմբռնել թէ ի՞նչպէս սայթաքած էին անոր ոտքերը պատուոյ, ազատութեան այն լուսեղէն ուղիէն, ուրկէ տարիներով ճամբորդած էին. ի՞նչ հոգեկան բուռն ու անդիմադրելի ընկճումներու ենթարկուած էր արդեօք որ թոյլ տուած էր իր անցեալ հերոսային պատիւը անպատուութեան սեւ խա-

բանտը տալուի, ի՞նչպէս հաշտ ու անխռով պիտի կը-նակցէր այդ վիժածին հետ, որուն շօվէն ցեղը մարդկու-թեան յաւերժական փճացման գերեզմանը պատրաստած էր, որուն կառավարութիւնը համերաշխած էր վայրագ Թուրք կառավարութեան հետ, քամելու Հայ արիւնը:

Եթէ իրական էին գրագիրին խօսքերը՝ ան ստացած էր մեծաքանակ գումար մը Գաղթականական Կոմիտէէն, աղքատին, գաղթականին հացէն առած էր, իր ազգու-տին, իր հաճոյքին համար. ի՞նչպէս պիտի կրնար անվըր-դով մնալ խղճով, անվթար հոգւով՝ այդ անցեալի հերո-սը: Ես չկրցի լուծել այս առեղծուածը, զոր Աղեքսանդ-րապօլցին խորամանկութեամբ մեզի ներկայացուցած էր:

Գրագիրը պարագէն մեկնած էր ուշ ատեն: Օրերը կը սահէին ամուլ ու ապարդիւն, ոչ մէկ ձայն կը լսուէր ի-րական կարեկցութեան, վիճակի բարելաւման ու փրկու-թեան:

Պարագի այդ ծածքին տակ մեզի հետ միասին կ՚ապ-րէին նաեւ մի քանի կամաւոր զինուորներ, որոնք գերա-գոյն վրէժին համար, արդարութեան սիրոյն, Հայաստա-նի փրկութեան պապակով վառուած, ձգած էին իրենց ե-տին Քօլօմպօսի օտար աշխարհը՝ ծովեր, ովկիանոսներ կտրած անցած էին միանալու Հայ կամաւորական շարժ-ման: Անոնք իրենց նուիրական պարտքը կատարած էին, սակայն անոնք ալ անտեսուած էին այդ զարհուրելի աշ-խարհին մէջ՝ այն մարմիններէն, որոնք ղեկավարները հանդիսացած էին ազգային գործերու: Անոնց ալ կեանքը աննկարագրելի խեղճութեան ու յուսախաբութեան մէկ տխուր պատկերը կը ցուցադրէր: Անոնք ալ իրենց հնամաշ հանդերձներով, կտրտած ոտնամաններով, ծակ ու ղա-տարկ քսակներով, կ՚սպասէին օրական այն պատառ մը հացին, որ Հայկ. Կոմիտէն պիտի ղրկէր պարագին ան-տուաղ գաղթականներուն համար:

Եղիան, որ Հաճի կ՚անուանուէր Երուսաղէմը տեսած ըլլալուն համար, սնունդի պակասէն ջղաձգական հիւանդութիւն մը ժառանգած էր, որուն նոպաներուն տակ շատ անգամներ կը գալարուէր չարաչար: Դեռ երեսուն տարիքը չբոլորած կարմրադէմ, վառվռուն երիտասարդ մըն էր, արտաքին տեսքը ոչ մէկ ատեն կը մատնէր իր կրած չարչարանքները, իր տեսած անօթութիւնը: Խիզախ մտածումներ ունէր, սուր ըմբռնողութիւն, կտրուկ լեզու եւ յախուռն արտայայտութիւն:

Միհրանը՝ որ ուրիշ կամաւոր մըն էր Անդրանիկի բանակէն, կ՚ընդունէր որ տարօրի մը հիւանդութեամբ կը տառապէր, շատ խօսելու, շատ ու շատ բաներ պատմելու մեծ բաղձանքէն գերուած էր. իր գլխուն եկած պատահարները, իր ըրած քաջագործութիւնները իր բերանը լեզու մը դրած էին որ պիտի խօսէր ու պիտի պատմէր իր տեսածները, իր ըրածները ամէն տեղ, եթէ նոյն իսկ ունկնդիր չունենար, պիտի պատմէր ան պատերուն, քարերուն ու օդի պարապութեան: Աւելի զայրացկոտ ու աւելի ցասկոտ կ՚ընէին զինք իր վերյիշումները՝ երբ կը մտաբերէր իր ըրած քաջութիւնները, իր զոհաբերութիւնները ու մանաւանդ անբարեխիղճ Կոմիտէի անտարբերութիւնը այդ բոլորին հանդէպ:

Իսկ Տիգրանը՝ որ ուրիշ կամաւոր մըն էր, նոյն յուսախաբութեան ճամբաներէն քալած էր, սակայն աւելի լրջախոհ էր ու աւելի համբերատար: Ան յաճախ Միհրանի ու Հաճիի խոհեմութեան, շրջահայեցութեան մասին կը խօսէր, երբ անոնք այդ նեղ օրերուն հացի խնդրով, անօթութեան խիթերէն տարուած, կռուելու եւ կամ մէկու չարիք հասցնելու ծրագրի մը շուրջ մտածելու եւեւէ կ՚ըլլային:

Այս կամաւորներու խօսակցութեանց գլխաւոր նիւթը կը կազմէր իրենց փայլուն յոյսերով կամաւոր արձանագ-

բուխը, իրենց բրած քաջագործութիւնները ու ամենէն վերջ ալ դառն յուսախաբութիւնը։ Այս երեքը երբ խօսէին պարագը ուզէր կամ ոչ պէտք լռէր, ըլլար ան գիշեր ժամանակ եւ կամ օր ցերեկ։

Խօսակցութեանց ծրարը քակողը ու հասարակ Հաճին կ'ըլլար, անոր անմիջապէս պատասխանողը Միհրանը իսկ Տիգրանը կը ջանար վերջին եզրակացութիւն մը դուրս բերել։ Եթէ յուսահատական ըլլար խօսքերու վերջաւորութիւնը՝ կը ջանար գոնէ կայծոտիկի մը շողը դընել հոն։

Կամաւորութիւնը զիրենք մարզած էր չարքաշութեան մէջ, իրենք պէտք ընէին իրենց լուացքը եւ եթէ գտնէին կերակուր մը պատրաստելու առաղձը, պէտք պատրաստէին մեծ հրճուանքով։ Պէտք շարուէին անոր կարմիր կրակին շուրջը, ու պէտք քաշէին իրենց ձեռք ձգած գլանիկները եւ այդ ժամանակ գոհունակ սրտի ուրախութեամբ առոյգուն արտայայտութիւններով պէտք բանային իրենց շրթունքները, անուշ լեզուն հեշտօրօր գլգլացող առուակի մը պէս պէտք սահէր փափախակի, որ, յաճախ վիշտը, ջղագար անօթութիւնը, սրտմաշուք խորհուրդները բանտած կ'ըլլային իրենց կոկորդէն ներս եւ որուն փոխան ջղագրգիռ գայրոյթը, խայթող ու թունաւոր անէծքներու անվերջ տարափը դուրս կը պոռթկար իրենց շրթներէն դիւայնօրէն։

Օր մը, չեմ յիշեր ուրկէ, Հաճին քիչ մը բրինձ ու կըտոր մը խոզի միս ճարած էր եւ երեք ընկերներով կերակուրի մը պատրաստութիւնը կը տեսնէին։

Հաճին ուրախ տրամադրութիւններով կ'եռեւեփէր, ձեռքերը ետին կապած խոշոր խոշոր քայլեր կ'առնէր ետ ու առաջ՝ կրակարանին շուրջ, ուր Միհրանը գետին փռուած նստած ու զբաղած էր Հաճիին ձեռք բերած մսով։

— Էյ, հոգիս Միհրան, ըսէ նայինք ի՞նչպէս կը հաւնիս միսը. այսօր այդ եփելը քու վրայ է, վէճ չընես հա՛. իրաւ դուն լաւ խոհարարութիւն գիտես, սակայն բան մը ըսեմ որ չմոռնաս՝ ջուրը առատ լեցուր, քիչ մը աղի ըրէ, եթէ աղը քիչ է տեղէ մը կը ճարենք, միսը լաւ մը եփելէն ետք բրինձը լեցուր: Երեկոյեան դէմ մեր հացը կը դըրկուի, այսօր կուշտ մը ուտենք՝ վաղը բան մը կ'ըլլայ հարկաւ:

— Ի՞նչ կարծեցիր գիս Հաճի, կը պատասխանէ Միհրան, կողմնակի ակնարկներ ձգելով Հաճիի վրայ որ քայլերը կը չափաւորէ Միհրանի ձայնէն տարուած, գլխուս գատակը տեսար գիս. ջաղացպա՞ն մը կարծեցիր, այնպէս անուշ եփեմ որ մատներդ ծամծմններուդ հետ կուլ տաս. միթէ դուն չե՞ս գիտեր, պատմած չե՞մ քեզի թէ ի՛նչ խորտիկներ, ի՛նչ խորովածներ եւ ինչե՛ր տակաւին ըրած ենք. Աստուած թող ողջ պահէ Անդրանիկի կեանքը, ինչեր չենք ըրած մեր կամաւորութեան շրջանին, ինչե՛ր. ի՛նչ հաւեր, ի՛նչ խուզիներ, ի՛նչ կովեր չենք կերած, հէ՜յ կիտի օրեր... այդ անցած օրերը ի՛նչ անուշ օրեր էին...: Հապա այն գիշերը որ Պիթլիզը գրաւեցի՛նք...: Բայց Հաճի, ո՞ւր է կորեր այս Տիգրանը, առաւօտ ծագէն պարագէն դուրս ելլելը տեսայ, անկից ասդին ալ աչքերուս չհանդիպեցաւ, ժամը կէսօրը կ'անցնի, չըլլա՞յ թէ քաղաք գացեր է կովու միս առնելու եւ օչէրէքին (կարգին) կ'սպասէ եւ կամ Ռուս կիներու հետ գիւղացիները դիմաւորելու է գացած ձեռքը բան մը ձգելու համար: Ճիշդը կը հարցնես Հաճի, այս կերակուրին փայտն ալ ինք ճարելու է, ընկերութիւն բռնածը փոխադարձ կ'ըլլայ:

— Միհրա՛ն, կը բացագանչէ Հաճին անդիէն, քայլերը յանկարծ կեցնելով, կ'երեւի դուն Տիգրանը չես ճանչցած, ան շատ լաւ տղայ է, գոհող, համբերող ու խորհող, փայտն ալ բա՞ն է որու մասին խօսք կ'ընես, թող

ողջ մնայ Լէնինը՝ Կարմիրներու փափան, եթէ այս Պոլ-շեւիքները չըլլային մենք ուրկէ՞ փայտ պիտի ճարէինք առանց փուլի առանց դրամի, կարելի՞ էր որ մենք այդ հարուստին պարտէզին անկինը տեսնէինք. ապահով ե-ղիր, այդ մասին մի խորհիր, Տիգրանը ծառ կտրելու դրկած եմ:

Պէտք է ըսել թէ մեր վառելափայտը կը հայթայ-թէինք մօտակայ անտառանման պարտէզներէ, որոնք եր-բեմն հարուստներու սեփականութիւններն էին. մեր շըր-ջակաները գտնուող պարտէզներու պարիսպները քան-դուած էին պարագներու բնակչութենէն: Շատ մը պար-տէզներ անհետացած եւ շատեր ալ անհետանալու մօտ էին:

Երկար չտեւեր ու Տիգրանը խնձորենի մը շալկած պարագ կը վերադառնայ: —Ո՜ւֆ, ինչ ալ ծանր էր, կը բացագանչէ ինքն իր դէմ: Միհրանը գլուխը վեր առած՝ գոհունակութեան ժպիտը շրթներուն, որպէս անգիտակ անո բուր եղած ըլլալէն.— Ո՞ւր էիր հա՛, ըսելով կ'ուղ-ղէ իր խօսքը Տիգրանին, եւ որպէսզի խօսքը աւելի ազ-դու հնչէ Տիգրանին ականջին, հայհոյութիւն մըն ալ ա-նոր եռեւէն կը կցէ, հօրդ հգուն...:

Տիգրանը հազիւ շունչ մը առած, տղայ Միհրան, հայհոյութիւնդ սխալ տեղ ըրիր կը պատասխանէ, այդ հայհոյութիւնդ գիտեմ Անդրանիկէն սորված ես, ան երբ զայրանայ միայն այդ խօսքերը կ'ըսէ, բայց ոչ թէ Հա-յու, այլ Թուրքին որ մեր դարաւոր ոխերիմ թշնամին է. դուն փոխանակ ինձ ուղղելու այդ անէծքի խօսքդ Թուրքին ու Գերմանին ուղղելու էիր որ մեզ այս օրե-րուն մատնեցին:

Հաճին ուշի ուշով ման կուգայ դարձեալ՝ հին օրե-րու նոր ժպիտը աչքերուն շուրջ կուտակած, երջանկու-թեան փոթփոթումներ կ'առեղծուին անուշցած դէմքին վրայ, անկնճիռ ճակատը երջանկութեան բոյն է դարձեր, երբ անդին Միհրան ու Տիգրան խնձորենին կտրտելով

կրակ կը շինէն միշտ հակաճառելով իրարու հետ: Խորհուրդ մը կ'անցնի Հաճիին մտքէն այդ երջանիկ վայրկեաններէն ծնած: —Է՜յ տղերք, ի՞նչ կ'ըսէք, կ'ըսէ Հաճին՝ ընդմիջելով անոնց տաք վիճաբանութիւնը, չէ՞նք կրնար մենք ամէն օր այսպէս երջանիկ անցնել եթէ ուզենք, վաղ ըմենք պէտք է կոմիտէի դուռը ձեռք առնենք, մեզի ծխախոտի փող ու մսի դրամ պահանջենք. մենք ազգին ծառայեցինք, չարչարանք տեսանք, վիրաւորուեցանք, արիւն թափեցինք, ի՞նչ ըրին այդ մարդիկը ազգին, հայրենիքին համար, այդ փաստաբանները հայերէն խօսիլ անգամ չեն գիտեր, դեռ համբերե՞նք, ի՞նչ կ'ըսես Միհրան, մենք մեր իրաւունքին մէջ չե՞նք, ատոնք ալ պէտք չէ՞ր որ գէթ մեր այս ստամոքին պահանջներուն գոհացում տային:

Հաճիի այս սրտաբուխ խօսքերը Միհրանի հոգւոյն մէջ ռումբերու նման պայթած էին: Միհրան անդիմադրելի գայթոյթի մը հրճուանքէն՝ կեցցէ՜ Հաճի կը բացագանչէ բարձրաձայն, բան մը որ բոլոր կեանքիդ մէջ, անոնց հօրը հոգուն... ի՞նչ կ'ընէ այն սեւ գլուխ ատենապետը որ 1,000 ռուբլի ամսական կ'ստանայ: Հաճի հանդարտիր, սքանչելի գիւտ մը որ գտար, այս եփածնիս ուտենք՝ վաղուան համար ծրագիր մը կը պատրաստենք:

Տիգրանը՝ որ մինչեւ այդ լռած էր, գրեթէ պաղարիւն անտարբերութեամբ մը չկրնալով աւելի լռել՝ անոնց խօսակցութեան մէջ կը նետուի տիրական շեշտերով.— ի՜նչ սարքէն ձորէն կուզաք նորէն տղաք, այս անպատուութիւն մը չէ՞ ըլլել ըսել թէ՝ մենք ազգին ծառայեցինք, ուրեմն ձեր օճիքը պատռելու իրաւունք ունինք. մենք մեր պարտքը կատարած ենք միայն ուրիշ ոչինչ: Եթէ ճակատին վրայ՝ կռիւի մէջ նահատակուելու ըղձայինք միթէ դատաստանին Անդրանիկին, Պօղոս Նուպարին օճիքէ՞ն կախուելու էինք ըսելով թէ՝ ինչո՞ւ կռուի ղրկեցիք մեզ, չէ՞ որ մենք եկանք մեր յօժար կամքով, արդարութեան յաղթանակին համար, մեր անմեղ

զոհերուն սիրոյն, Հայաստանի փառքին ու ազատագրութեան խաէր։ Մեր խղճին ձայնը հանդարտ է, եթէ ասոնք յիմար են, մե՞նք ալ յիմարանանք, եթէ ասոնք անխորհուրդ են, պէ՞տք է այս պատճառ մը դառնայ որ մենք եւս անխորհուրդ, անհեռատես ըլլանք, չէ՞ք խորհիր թէ սիրով պիտի նետուինք պատերազմին գիրկը երբ անգամ մըն ալ հնչէ ահազանգը․ այս ալ պատերազմ մըն է, այս նեղ օրերն ալ կ՚անցնին եւ օր մը պիտի իրականանայ մեր փափաքը․ այսօր ամպամած է, վաղը դարձեալ պիտի ծագի լուսաշող արեւը։ Հայաստան իր այսօրուան սեւ պատանքին մէջ պիտի դարբնէ յարութեան թռիչքը, հաւատացէ՛ք տղաք, մենք պիտի տեսնենք այդ օրերը՝ եւ մենք պիտի ապրինք այդ օրերուն մէջ երանաւէտ։

Տղաքը Տիգրանի խօսքերէն քաջալերուած վերջ կուտան վէճին ու վիճաբանութեան. Ժամանակը կը սահի, կերակուրը կը պատրաստուի, կ՚ուտեն ու կը գոհանան։

Այս էր կամաւոր տղայոց սովորական կեանքը այդ պարագէն ներս, զոր տեսնող մը միայն կարող էր զգալ անոնց խոր կսկիծը, անոնց հոգեկան տխուր ցաւը, անոնց հաւատքի տեսութիւնը ապագային հանդէպ ե ւանոնց անջնջելի յոյսը չազատուած հայրենիքին նկատմամբ։

Զվարձատրուած զոհողութեանց տխրազդու տպաւորութեան տակ ի՛նչ նեղ օրեր կ՚ապրէին, ի՛նչ նողկանքի կրծող ժամեր կ՚անցնէին պարագի այդ ճիւաղային տըխրատեսիլ գոնէն ներս, չփացած այդ Պոլշեւիզմի աշխարհին մէջ։

Հաճին այն օրերուն երբ շատ յուզուած ըլլար՝ ուրախ եւ կամ տխուր խորհուրդներով, այդ նոյն գիշերներուն ցաւի խիթերու, ջղաձգական պրկումներու կ՚ենթարկուէր․ խոր քնոյ մէջէն կը ճչէր ան ցուլի մը պէս, բոլորովին անգիտակ իր գոյութեան, որով ոչ միայն մեր պարագը կ՚ահարեկէր գիշերի խոր լռութեան բաց, բոլորովին անգիտակ իր գոյութեան, որով ոչ մէջ, այլ մեր դրացի պարագներն իսկ յաճախ անհանգըս-

տութեան, ահի ու սարսափի կը մատնէր: Հիւանդութիւն մըն էր այս, որուն ենթարկուած էր խեղճ Հաճին: Կը զառանցէր յաճախ խոր քնոյ մէջէն, իր կորսնցուցած սիրելիները անուններով կը կանչէր, մերթ կը պատահէր որ մահիճէն, որ հասարակ զինուորական չնել մըն էր չոր գետնին վրայ, դուրս կը փախչէր մէկդի նետելով զայն, աչքերը կը կարմրէին վառուած հնոցներու նման, բերանը փրփուրներով կը ծածկէր, ձեռքի մատները կը կոճկըռուէին անտեսանելի, անքակտելի պիրկ լարերով, մազերը կը փշանային իր գլխուն վերեւ, կնճիռներու զառամած մութ ստուերներ կը փոթփոթէին իր լայնչի ճակատը, այդ ներքին դիւային անծանօթ ցաւի փոթորիկը կը փոխակերպէր մարդ բառասպելային ճիւաղի մը, անոր զանկը կարծես դեւերու, հէքեաթական չար ոգիներու խառնարան մը կը դառնար եւ համակ մարմինը անոնց կամքին ու քմայքին խաղալիք: Այնքան ուժեղ, այնքան վայրագ կատաղութիւն մը կ'առնար Հաճին, որ հազիւ քանի մը ընկերներով զինք բռնելու, զինք իր տեղին վրայ կեցնելու, կառավարելու կարող կ'ըլլային: Ահազդու եւ ցնցող այս երեւոյթը, այս թշուառութենէ ծնած մերկ պատկերը՝ արգահատանքի խորազդու վիշտ մը կ'առեղծէր ականատես՝ նոյնիսկ քարեղէն սիրտերու մէջ: Երբեմն կարճ կ'ըլլար տեւողութիւնը այս նոպաներուն, իսկ երբեմն ալ ժամեր կը տեւէր, երբ վրայ կը հասնէր բարեբար ցերեկը մեղմելու իր դահանդական տուայտանքը, եւ սակայն ցերեկն ալ կը ներկայանար, կը ցցուէր իր աչքերուն օրուան տաղտուկովը եւ ապրելու մղձաւանջովը:

Մերթ լրջախոհ հոգի ունէր, ընկերական տաքուկ, անպատում յարաբերութիւն. մերթ անհետացող յիշատակներու առթած վայելքներով կը սնանէր ու գալիք կենսապարգեւ օրերու տեսլապատկերով կ'երջանկանանար եւ մերթ ալ իր մտքի մռայլ կամարին տակ ապրող թախծոտ խորհուրդները կը լուսազարդէր սիրոյ ակաղ-

ձուն յոյսերով՝ կէս գիշերին խաւար կապոյտը աստեղազարդող լուսաւորներու նման:

Այն սեւ օրերու ցաւոտ ժամերը ինչե՛ր, ինչե՛ր չէին ծներ, ի՛նչ նկարներ, ի՛նչ եղկելի պատկերներ, ի՛նչ տեսարաններ, ի՛նչ ժպհրելի երեւոյթներ: Ես այն օրերէն հաւատացած եմ թէ չունեւորութեան երկունքէն կը ծնին չարիքները ահռելիները, ատելութեան ճիւաղատեսիլ դեւերը:

Երկար չտեւեց Հայկական Կոմիտէի ալ գոյութիւնը, Լէնինի հրամանաւ լուծուեցան Ռուսիոյ մէջ գտնուող բոլոր Հայկաակն Կոմիտէները: Սարաթովի Հայ Գաղթ. Կոմիտէի ատենապետին բանտարկութիւնը լսեցինք եւ գաղթականներու ի նպաստ ձեռք բերուած աւելի քան 50 հազար ռուբլին գրաւուեցաւ Ռուս Պոլշեւիք իշխանութենէն: Հայ Գաղթ. Կոմիտէներու տեղ հաստատուեցան Լէնինի հրամանաւ, եւ անոր շունչով մկրտուած թերեւս, պատեհապաշտ երիտասարդ գօմիսարներ, որոնք գիտէին միայն իրենց Պոլշեւիքեան չօվէն կիրքերը, անձնական քսակներն ու փառասիրութիւնները յագեցնել; եւ ինչպէս ըսուած է, անոնց ճկուտը գաղթային կոմիտէներու մէջքէն աւելի հաստ էր: Յոյսերնիս կորեցինք զուր տեղեր դռներ բախելէ ու դիմեցինք մեր հարազատ բազուկին, միջոցներուն ու հնարամտութեան: Նեղ պարագաները՝ նոր ապրուստի միջոցներ գտնելու, նոր ճամբաներ փնտռելու հնարամտութիւնը ստեղծեցին. պէտքը մեր մէջ ստեղծեց արկածախնդրական ոգի մը, կարօտութիւնը հնարամիտ ըրաւ մեզ, պողպատեկ հոգի մը ձուլեց մեր ներքինին, մեր կուրծքը զրահապատեց, աներկիւղ եւ համարձակ ըրաւ մեր քայլերը, մեր ծունկերը նոր ուժ առին ներքին թաքուն մղումներէ՝ իրագործելու մեր առաջադրութիւնները:

Օրերը դէպի յուսալոյսը կ'ընթանային, թէեւ մենք յստեսներ չէինք, միշտ ամէն ամպի տակ արեւ մը կայ կը կարծէինք, ամէն խաւարի ներքեւ թաքնուած լոյս մը

կ՚ենթադրէինք, ամէն փուշի տակ բացուող ժպտուն վարդի մը պատկերը կը սիրէինք տեսնել:

Մոսկուայի Գերման դեսպան Ֆոն Միհրպախի սպաննութիւնը եւ Լենինի անյաջող մահափորձը սաստկեցին փորձանքներ եւ աւելի բուռն հալածանքներ ամենուրեք: Կարմիր տէռորին դիմաց ցցուեցաւ Սպիտակ տէռորը. ճնշումը սաստկացաւ եւ նեղ օրերը իրարու յաջորդեցին: Պարագներու մօտ եղող բանտերը նախկին կառավարութեան պաշտօնեաններով լեցուեցան, միայն Սարաթովի բանտերուն մէջ 6.000 նախկին կառավարական սպաներ արգելափակուած էին եւ անոնց օրերը համրուած էին, խժդուժ մահուամբ կը վերջանար անոնց կեանքը օրէ օր՝ Պոլշեւիզմի կացինով: Օտարահպատակներ, կասկածելի կարծուած անձինք ամենքն ալ գնտաններու մէջ արգելափակուեցան անօթի ծարաւ, ուրկէ դուրս գալը կը նկատուէր մեծագոյն հրաշքը այդ օրերուն: Գործարաններ արդէն փակ էին, շուկաները ամայութիւն կը տիրէր, ձեռներէց գործ, բազուկի աշխատութիւն, շինարար ջանքեր իսպառ վերջացած էին: Անբարոյութիւնը, գողութիւնը, սպանութիւնները իրենց ամենավերջին փուլերուն մէջ կ՚ապրէին:

Երբ քաղաքը ապրելու անհնարին միջոցներու տակ կը հիւծէր, մենք ապրելու նոր միջոց մը գտած էինք, թէեւ ան շատ դժուարին էր, վտանգալից եւ յաճախ մահուան հետ պիտի ըլլար մեր ընելիք գործը:

Սարաթովի ընդդիմակաց կողմը՝ Վոլկայի հարաւային ափին գտնուած գիւղերը՝ որ մերթ քօզաքներու ու մերթ Պոլշեւիք զինուորներու իշխանութեան տակ կ՚իյնային, մեր գաղտնի այցելութեան վայրերը դարձան, ուրկէ կարող էինք դրամով ալիւր ճարել, ուսերով քաղաք փոխադրել ու վաճառել քաղաքի ժողովուրդին շատ աւելի սուղ գիներով, իսկ եթէ մեզմէ մէկը յաջողէր փութ մը ալիւր եւ կամ երկու երեք հաց Մոսկուա փոխադրել՝ մեծաքանակ դրամով պիտի վերադառնար պարապ: Ան-

չուշտ այս տեղէ տեղ ալիւրի եւ կամ հացի գաղտնի վաճառման միջոցները եւ կամ փոխադրութեան ձեռնարկները Պոլշեւիք իշխանութեանց աչքին կը նկատուէին որպէս ոճրային արարքներ: Այսպիսի յանցանքով բռնուողի մը վերջին կայանը կ'ըլլար զնտան, ուր աներեւակայելի ծեծեր ու չարչարանքներ մշտադոյ էին, եւ ի վերջոյ ալ այդ ողբալի կատակերգութիւնը մահուամբ պիտի վերջանար:

Պոլշեւիքներու կողմէ որքան խուզարկու միջոցները շատցան, որքան խստութիւնները բազմապատկուեցան՝ ուտեստեղէններու գաղտնի վաճառմանց համար, նոյնքան եւ աւելի հնարամտօրէն գործադրուեցան ալիւրի, հացի տեղէ տեղ փոխադրութեան միջոցները՝ արկածախնդիր անհատներու կողմէ: Յաճախ լսեցինք որ մարդիկ Սարաթովէն դէպի Մոսկուա ալիւրի փոխադրութեան միջոցներ ըրած էին սրնապաններու ներքնամասերը, տախտաներու ներքին ու գաղտնի գրպանները, ոտնամաններու նրբաններն ու կողմէջ պարապութիւնները, վերարկուներու բղանցքները, գլխարկներուն ներքնամասերը, մէջը պարապ ձեռնափայտերը, նոյնիսկ վերմակներու երեսոյթին տակ բուրդի եւ բամպակի հետ խառն ալիւր փոխադրած էին: Մէկ ափ ալիւրն ալ իր մեծ նշանակութիւնն ու թանկ արժէքը ունէր այդ օրերուն:

Առաջին անգամ՝ մեր պարագը ալիւր փոխադրելու յաջող փորձը՝ զմեզ քաջալերեց, խայծ մը եղաւ որ երկրորդենք, երրորդենք, եւ շարունակենք այսպէս յաջորդաբար ու վերջապէս հայթայթենք մեր ապրուստը, հոգ չէր թէ մեզի սպառնային բանտը, ծեծը, աքսորն ու չարաչար մահը, քանի որ առանց ատոնց ալ անօթութիւնն ու չքաւորութիւնը կ'սպառնային մեզի իրենց մահացու ժանիքներով:

Օր մը պարագի Ռուս մէկ քանի կիներու հետ՝ որոնք շատ աւելի վարպետ ու խորագէտ էին ալիւրի գաղտնի

փոխադրութեան արհեստին մէջ քան այր մարդիկ՝ բաց մակոյկի մը մէջ նստած էինք Վօլկայի կատղած ջուրերուն վրայ. հազիւ հազ գետին միւս ափին մօտեցած էինք երբ հեռուէն մեր թիկունքի ջուրերու վրայէն որոտումներու ահարկու ձայներ հասան մեր ականջներուն, կարկուտի նման արագահարուածի գնդակներ էին որ կը թափէին մեր չորս դին. Նշմարեցինք կարմիր գուարթիայի կարմիր դրօշը որ մեզի ջուրերուն վրայ սպասել կը հրամայէր: Թիավարները՝ որ ապստամբ գիւղացիներ էին, Վօլկայի միւս ափին կանգ առին ահարեկուած: Գետը կը քշէր մեզ հոսանքին ի վար չարունակ հսկայ տատանումներով. ազատիլ անհնար կը թուէր մեզի ոեւէ կերպով. արդէն ամէնքս ալ յուսահատ կը պատրաստուէինք ծեծերու եւ բանտի: Կարմիր գուարթիան արագասլաց մակոյկով մը մեզի կը մօտենար. հովը բարեբախտաբար մեր աջ թիկունքէն շատ սաստիկ էր. դեռ կարմիր գուարթիան մեզի չհասած՝ հովը մեր մակոյկը ցամաք եզրի մը հասուցած էր գրեթէ. վճռեցինք մակոյկէն ջուրերուն մէջ ցատքել ու փախչիլ. մէկ քանիններս այս մեր մտադրութիւնը իրագործեցինք եւ յաջողեցանք ալ: Մակոյկը մնացողներ, վախկոտներ ու փախչելու անընդունակներ, ձերբակալուեցան: Գնդակները մեր ետեւէն չաչեցին, բայց իրենց նպատակին չկրցին հասնիլ: Գետեզրի ծառախիտ թաւուտքներուն մէջ յաջողած էինք մեր հետքերը կորսնցնել: Բարեբախտ էի այդ օրը որ յաջողեցայ գիշերով ճարը գտնել՝ կտրել Վօլկան անգամ մըն ալ ու գիշերով պարապ վերադառնալ՝ թէեւ ձեռնունայն:

Ուրիշ օր մը ալիւրով կը վերադառնայինք գիւղերէն, ահռելի փոթորիկի մը բռնուեցանք Վօլկայի վրայ, մահը դէմ առ դէմ երեւցաւ մեզի, ջուրերը կատղած էին, ուռած, փրփրերախ. զուր էին մեր ջանքերը որ չէինք խնայեր նաւակին մէջ հոսող ջուրերը դուրս թափելու, ջուրը ողողեց ամէնքս ալ. լաց, աղօթք, աղաչանք, զայրոյթ ու

հայհոյութիւն ամէնքն ալ պարապ բաներ էին, ջուրին ականջը չէին թրջեր, կամ մահ ջրախեղդ եւ կամ նաւակը թեթեւցնել հարկաւոր էր. այդ օրուան մեր ձեռք բերած ալիւրն ալ ջուրերուն յանձնած՝ ջուրերու մէջ պարագ վերադարձանք դատարկ ձեռքերով:

Նոյնիսկ եթէ յաջողէինք ալիւրը պարագ հասցնել՝ անով չէր վերջանար մեր գործը: Կարմիր գուարթիան յաճախ պարագ կ'այցելէր խուզարկութեանց համար, եթէ պատահէր որ ոեւէ անհատի մօտ կառավարութեան ցոյց տուած չափերէն աւելի ալիւր եւ կամ ոեւէ տեսակ ուտելիք գտնուէր՝ ամբողջապէս զայն գրաւելու իրաւունքն ունենալէ զատ՝ առանց հարցաքննութեան ալ ձերբակալող անձը բանտարկելու իշխանութիւնն ունէր: Կառավարութենէն ալիւրի համար արտօնուած չափը՝ անհատի մը համար, առ առաւելն 10 գրուանքայ ըլլալով՝ մեր բերած ալիւրը պարտաւորուած էինք բաշխել պարագ գտնուող անհատներու միջեւ, յարմար առիթով զայն մաս առ մաս հաւաքելով ծախել՝ եթէ յաջողէինք քաղաքէն գաղտնի յաճախորդներ ճարել: Շատ անգամ կը պատահէր որ ալիւրը հացի վերածելով եւ կամ խմորեղէններ շինելով քաղաքի գաղտնի անկիւններուն մէջ կը վաճառէինք՝ բոլորովին զգոյշ լրտեսող աչքերէ:

Ուրիշ օր մը դարձեալ յաջողած էինք Վոլկայէն անցնելով հեռաւոր գիւղերէ ալիւր ճարել: Մեր գիւղերէն վերադարձին դեռ Վոլկայի ափին չհասած բարեբախտաբար հանդիպեցանք մէկ քանի մուժիկներու, որոնք գիւղ կը վերադառնային. մեր գնացքը կասեցուցին, մեզ խրատեցին Վոլկայէն չանցնիլ ըսելով որ Կարմիր գուարթայի նաւակներ տեսած էին ջուրերուն վրայ: Դէպի գիւղ վերադառնալ՝ մեզի համար երկար ժամանակի գործ էր. մանաւանդ որ յոգնած էինք ալիւրի ծրարներուն տակ. քաշուեցանք գետին եզերքը փռուած ծառախիտ վայրերուն մէջ: Օդը խիստ ամպամած էր, ցրտաշունչ քամիներ

կը սուլէին ծառերու մէջէն, ուռեններու հսկայ տարափ մը կը թափէր մեր գլխուն ամէն անգամ որ նոր հով մը կ'անդրադառնար այդ վիթխարի ծառերը իրար խառնելու: Երեկոյ էր, անտառի խոնաւութիւնը, օդի ամպամած վիճակը աւելի մութ, աւելի տխուր հոգեկան դառնութեան մը դատապարտած էին զմեզ. մութը իր շօշափելի խաւարով զմեզ դիմաւորեց այդ անտառին մէջ. շատ չանցած անձրեւի առաջին կաթիլները ծառի տերեւները ողջունեցին, ուրկէ վար մեզ գտան ծառերու բուներուն տակ. կամաց կամաց անձրեւի հեզիկ կաթիլները շարունակական հեղեղներու փոխուեցան. անձրեւը թրջեց մեր ողջ մարմինը, ցրտաշունչ քամին մեր ոսկորներուն անցաւ, պաղ ջուրեր հոսեցան ծառերէն, ճիւղերէն, ծառերու բուներէն մեր հէգ գլխուն, մեր յոգնատանջ ուսերուն, մեր այլերը խմորի փոխուեցաւ, խրեցաւ ցեխերու, ջուրերու մէջ, ծանրութիւնն բեռ կրկնապատկուեցաւ, քառապատկուեցաւ: Որոտումներու խուլ դղրդիւններ լսուեցան հեռուներէն, խարխուլ պատեր կարծես փուլ կուգային անդնդային պարապութեանց մէջ: Կը դողդղար մեր մարմինը, կը սրսփայինք անտառներու խորութեանց մէջ ճարահատ, պաշարուած՝ խաւարի եւ քողերով, ուր շարժելնիս, ինչ ընելնիս չէինք գիտեր. մեր գանգատները, մեր անէծքները, մեր իրարու տուած խորհուրդներն ու խրատականները կամաց կամաց վերջացան գիշերին տակ ապարդիւն: Անէծք, աղօթք, գանգատ, խնդրանք՝ չամոքեցին մեր ցաւերը, ալ չխօսեցանք իրարու հետ, փափաքնիս դադրեցաւ: Հովը կ'ոռնար տակաւին, որոտումը մեզ մօտ կուգար: Շատ խօսեցան հովն ու ծառեր իրարու հետ, զօռեմարար ահարկու էր մանաւանդ ծառերէն վեր ամպերու մէջ: Իջա՜ն, իջա՜ն անձրեւները, իջա՜ն անոնք մեռնող տերեւներու հետ, փաղանցուկ փայլակներու հետ, յիշեցուցին մեզ թշուառ գիշերներու պատմութիւնը, յիշեցուցին մեզ մեր փաղան-

ցիկ կեանքին ահաւորութիւնը։ Կքած էինք, չոքած էինք, խաւարին տակ սեւ գիշերներու սեւ բուերուն պէս։ Գիշեր մը ամբողջ հոտ լուացուցինք, խաւարին հետ, անձրեւին հետ, թափուող տերեւներուն հետ, որոտումին ու փայլակին հետ, մեր մարմինը խանձող մեր ոսկորները կրծող անգութ հովերուն հետ։

Արշալոյսը կը քակուէր, թանկարժէք ծանրացած ծըրարները մեր ուսերուն բեռցուցինք, գետին մօտեցանք, ճարը գտանք, հնարեցինք, մակոյկ ճարեցինք ու այդ կարմրրած գետէն անցանք, պարապ ինկանք վերջապէս՝ մեր վերջին տեղը գտած։ Այս էր մեր ապրուստի ճամբան, ուրկէ սիրով եւ կամ դժկամակութեամբ կ'ընթանայինք։ Ամէն օր, ամէն վայրկեան մեր բոլոր յոյսին ու թաքուն ուժերը լարած կը մարտնչէինք անօթութեան, չքաւորութեան ու աղքատութեան դէմ. կը մղէինք կռիւ մը շարունակ, որ իսկ եւ իսկ կենաց ու մահուան կռիւն էր՝ մերկ, իրական։ Հին օրերու նոր Սողոմ Գոմորն էր Ռուսաստանը, աշխարհէն ու երկինքէն անիծուած հին Եգիպտոսը։

Գօլերան եկաւ օր մըն ալ, աղքատին ու խեղճին բարեկամը՝ ու գմեզ պարագի յարկին տակ գտաւ։ Աւերը մեծ էր մեր դրացի պարագներուն մէջ. փախուստը մնաց մեր միակ ճամբան։ Այդ անիծած օրերու տուայտանքին այնքան ընտանեցած էի, որ երբ պարագէն բաժնուելու ժամը հասաւ, արցունքներ չինուեցան աչքերուս խոռոչներուն մէջ եւ դառն կսկիծներ ծնան սրտիս յատակը, նըման այն առաջին օրերուն՝ երբ տակաւին նոր կը բաժնուէի անմեղունակ, ընտանեկան տաքուկ յարկէս՝ կեանքիս ապարէգին համար։

Այդ նոր աղէտին ներքեւ թէ ի՞նչ եղաւ Հայ պարագը՝ եւ ո՞ւր մնաց, չեմ գիտեր։

«ԳԻՇԵՐ ՄԸ ԷՆԶԷԼԻԻ ՄԷՋ»

ՅՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ ՅԱՂԹԱԿԱՆ

1918 Հոկտ. 20, աշուն էր...: Պագուն ինկած էր, անգլիական բանակը՝ Թուրք ու Թաթար միացեալ ուժերու առջեւ տեղի տուած էր: Հայերը անյոյս մղած էին իրենց վերջին գոյամարտը մէս մինակ. Պագուի վրայ Թրքական մահիկը անկուած էր անգամ մ՚ալ: Թուրք եաթաղանը տասնըհինգ հազար հայութիւն կոտորեր էր անխնայ, ծըծկեր փոքրերէն սկսեալ վերջին ծերն ալ խողխողուած էր: Աւելի քան քսան հազար հայութիւն մ՚ալ խուճապով փախուստի ճամբան ձեռք առած էր Կասպից ծովու Անգլիական նաւերով, որոնք երբեմն լքուած էին պոլշեվիկացած զինուորներու կողմէ այն ատեն, երբ՝ Լէնինի՝ հացի, հողի ու ազատութեան կոչը հնչած էր. Մէնշեվիք ռուս զինուորներ այս առիթէն օգտուած գրաւած էին ու ապա յանձնած իրենց՝ որպէս դաշնակից Անգլիական կառավարութեան:

Աստրախանէն եկած էի հոգեհատոր քրոջս հետ Էնզէլի, Բագուի անկումէն անմիջապէս յետոյ: Կասպից ծովու վրայ նաւային հիւանդութեան բռնուած էինք երկուքս ալ, չորս օր բացարձակ անօթի մնացած էինք. մեռելի նման չէինք զգացած թէ ինչպէս անցած էին չորս փոթորկոտ օրերը: Հաց չունէինք եւ ոչ ալ ոեւէ ըմպելիք եւ կամ մրգեղէն: Երկարատեւ ճամբորդութիւնը բըմեզ մեր ունեցածներէն կողոպտած էր, Պոլշեվիք ձեռքն ալ վանտալաբար չորթած էր մեզմէ ինչ որ դրամական էր ու արժէքաւոր: Զոյգ մը ոտնաման, փանէլա մը եւ քրոջս ձեռքի ոսկի ժամացոյցը՝ որը ի՛նչ դժուարին միջոցներով

կրցած էինք պահել անյայտ կողոպտիչ աչքերէ՝ Աստրախանի մէջ ծախած էինք հարիւր վաթսուն րուբլի, իրենց արժէքին մէկ երրորդ գինովը, որը սակ նաւագինն էր։ Աստրախանէն Քրասնավոտսքի· Քրասնավոտսքէն՝ պէտք է ըսել անգլիական պատերազմական ձրի նաւով փոխադրուեցանք Էնզէլի· հոն՝ Քրասնավոտսքի խուլ մէկ ծավափը տասնըհինգ օրերու գնչուական ամենաողորմելի կեանքն ապրելէ վերջ։ Դրամ չկար, մէկ լումայ իսկ չունէինք, երկար ցաւատանջ, մտահոգ ու սովալլուկ օրերը՝ մեր մարմինը կայուն պահող ոսկորները ծուծերը ծծած էին, մեր երակները արիւնը գրեթէ քամուած էր, մեր աչքերը խոռոչացած, մեր ծունկերը զմեզ կրելու կարողութենէն զրկուած էին, մեր այտերը խորշոմած խամրած էին, ինչպէս պատահական խորշակներ կ'ընեն քաղքենի տուներու պարտէզներու նորաբողբոջ վարդերուն. մեռելատիպ երկու դէմքեր, երկու կմախացած ճիւաղներ դարձած էինք։ Մեր աչքերը անսնունդ անզօրութենէն յուսալքուած իրենց վերջին տեսողութեանց օրհասը կ'ապրէին, մեռելին գլխուն վերեւ անկուած մոմերու յետին պլպլուքներուն նման որ կը մարին ու չեն մարիր։ Կեանքի տաղտուկը, յոգնութիւնը մեր ուսերէն գետնին կը քաշէին զմեզ մանաւանդ՝ այս դժխեմ, դժնեայ, անօգ ու անյոյս ժամերու մէջ՝ մեր մարդկային գիտակցութիւնը։ Անզօրութեան, յոգնածի թեթեւ քունիկը միշտ անբաժան էր մեզմէ, հիւանդ չէինք երբեք եւ ոչ իսկ ամենաթեթեւ գլխու ցաւ մը կը տառապէինք, բայց ամենածանր ու անկրելի ցաւերով տոչորուող հաշմէ մը աւելի ցաւագար կ'զգայինք մենք զմեզ։ Երեւոյթ մը, վիճակ մը անբացատրելի որ միայն անտուաղներու, աշխարհի խեղճերուն տրուած է ըմբռնելն ու հասկնալը։

Վեց հազար Պաքուցի փախստականներու բաժին ինկած էր, Պարսկաստանի նաւահանգիստը եղող փոքրիկ Էնզէլին։ Բաղդաւոր եղած էր այն փախստականը որ այդ

իրարանցումի օրերուն ինքզինք ամփոփելու տեղ մը, ծածք մը գտած էր առաջին անգամ: Ամէն հնարաւոր տեղ լեցուած էր, սակայն դեռ երեք հազար բազմութիւն կար բաց երկնից տակ, դուրսը գետնին վրայ, Կասպից ծովափի բերնին շուրջ, չորարեկ նարնջենիներու տակ: Մեծ ու փոքր, տղայ, աղջիկներ, հարսներ ու կանայք երեք հազար փախստական Պոլսեցիներու չմոր բազմութիւնն էր որ կ՚եփէր, կը վխտար, կը շարժէր այդ գետնին վրայ, բոլոր նոյն վշտոտ, բոլորն ալ ցաւագին ուրուականներ, չկար մէկը որ չողբար իր մէկ սիրելիին, իր մէկ զաւկին, իր մէկ քաջին կորուստը, չկար մէկը որուն սիրտը խոցուած չըլլար այդ օրերու դժնեայ բաղդէն. ամէն սիրտ ողբ մը, ցաւ մը, խիղճ մը ունէր. ամէն աչք արցունքի թունաւոր կաթիլներ, ամէն մարդկեղէն լեզու՝ իր ճակատագիրը անիծող, իր բաղդին հայհոյող՝ հրայլին յաւիտենական լեզուի փոխակերպուած էր:

Աշուն էր. օդը խիստ խոնաւ, պարբերական անձրեւները համը հոտը փախցուցած էին, այդքա՜ն ալ անձրեւ... այդքա՜ն ալ արցունք... այդքան ալ սգաւոր բընութի՜ւն... մանկութենէս ի վեր երբեք տեսած չէի: Հիւանդութիւնը բոյն դրած էր, տարբեր օճախ գտած էր այդ ժողովուրդին մէջ, գօլերան ալ գլուխ ցցած էր եւ քիչ ալ դէպքեր չէին պակսեր. ցաւերու վրայ նոր պատահած մահերու սուգն ալ կ՚աւելնար, աղէտը պէտք էր որ կատարեալ ըլլար այդ երկնից տակ: Աղէտը աղէտ ըլլալէ կը դադրի երբ կատարեալ չէ...: Անէ՜ծք այն պատահարներուն որ իրար ետեւէ շղթայուած չեն գար..., անէ՜ծք այն սուգին ու շիւանին որ համատարած չէ, անէ՜ծք այն լոյսին նոյնիսկ որ իր հետ խաւարի հետքեր ունի: Եւ ի՞նչ կը ներկայացնէ տառապանք մը երբ համաժողովրդային չէ, համաշխարհային չէ...: Հոս՝ ողբը, սուգը, լացը, վիշտն ու կսկիծը, թշուառութիւնը, աղէտը, տառապանքըն ու տուայտանքը իր բոլոր չափերով համաժողովըրդային էր. սուգը այնպէս մը իջած էր այդ ժողովրդեան

գլխին ինչպէս յորդահոս անձրեւները կ'իջնէին անխտիր, հաւասար ամենուն գլխին: Հոս ծիծաղը, քրքիջը, կատակը ոչ մէկ դէմքի վրայ կը փթթէր, աղէտը համաժողովրդային էր... աղէտը կատարեալ էր...:

Սրատես դիտող մը, այդ հսկայ ամբոխի թափթփուն շրջագծէն դուրս պիտի տեսնէր երկու դէմքեր, երկու մեռելատիպ նայուածքներ, երկու վշտեր, աւելի անպատրապար, աւելի անմխիթար, աւելի աղէտաւոր նայուածքներով՝ տերեւազուրկ մեկուսի տերեւաթափ ծառի մը կողքին կուչ եկած մտամոլոր ու մարած նայուածքներով· անոնք նոյնիսկ վեր չեն առներ իրենց գարիպի գլուխները, պահ մը դիտելու համար իրենցմէ քանի մը քայլ անդին վշտի ծովը՝ ժողովուրդը, որ տակն ու վրայութիւններու մէջ է տեղացող անձրեւներու տակ, որոնք իրենց կարելի միջոցները ի գործ կը դնեն՝ կը փռեն գորգերը, կապերտները ծառերէ կապուած, ամրացուած պարաններու վրայ անոնց տակը սթար ըլլալու, ապաստանելու համար տեղացող ահեղաշունչ անձրեւներէն: Սակայն անոնք չեն շարժիր, չեն խլրտիր, անձրեւները չեն կարող կարծես խթանել անոնց զգայութիւնը· արդեօ՞ք անշունչ անդրիներ են անոնք մեռելատիպ, արդեօ՞ք մարմնական մորմոքումներ չեն զգար այդ ջուրերուն տակ, չե՞ն սառիր անոնց ոտքերը որոնք ցեխերու մէջ թաթխուած են արդէն, ինչո՞ւ կը թողուն որ այդ սեւ, մռայլ ամպերէն անձրեւները իջնեն իրենց ճիշտ գլխին, ճիշտ ուսերուն: Չկա՞յ արդեօք մարդկային կտոր մը սիրտ, կտոր մը գութի, կարեկցութեան զգացում, որ ոչ ոք կը նայի անոնց, ոչ ոք կը մօտենայ անոնց: Անոնք մարդու զաւակ չե՞ն արդեօք· քա՞րը ծնաւ անոնք թէ գոսացած փեռեկուած ծառէն ինկած են: Օ՜հ, այդ երկուքին վիճակը... այդ երկուքին երեւոյթը... այդ երկուքին հոգեկան դրութիւնը... անտանելի՜... անտանելի՜... անտանելի՜ էր...:

Այս էր մեր վիճակը, այդ անհնար աշխարհին՝ վայրին մէջ: Քոյր ու եղբայր քով քովի նստած, այդ զուլում

երկնից տակ որ անժպիտ էր, խոժոռ, միշտ մռայլ, միշտ յուսահատ ու միշտ լալկան: Ոչ մէկ բարեկամ, ոչ մէկ ծանօթ, ոչ մէկ համակիր նայուածք հանդիպած էր մեզի այդ զուլումի՝ դժբաղդ անիծած վայրին մէջ:

Չունէինք ուրիշ ոչինչ բացի հնացած կերակուրի փոքրր կաթսայէ մը ու Ռուսաստանէն մեզ հետ ընկերացած մօրթեայ վերմակէ մը, որը փռուած կը մնար մեր ոտքերուն տակ, ըլլար արեւոտ եւ կամ ամպամած, ըլլար գիշեր մթամած եւ կամ ցորեկ արեւափայլ: Նարնջենիի մը տակ հանգչած էինք որ ան ալ իր կարգին մեզի նման յոյսերէն մերկացած էր բանադրօնիկ տերեւաթափէ մը ու շատ մը ճիւղեր ալ կոտրտուած ոսկախ կը մնային ճագատ գլխէն վար: Այս ծառին ու անձրեւին տակ կը մխայինք մեր անցեալը բարեբաստիկ, մեր օրերը երջանիկ· անգիտակ, ու ներկան որ անփոր, անանուն գերեզմանի մը կը պատրաստէր զմեզ:

Լուռ էինք, անխօս, չէինք պատմեր մեր ցաւերը իրարու, երկու վշտակիրներ որ նոյն բաղդն ու ցաւը ունէինք ոչ մէկս միւսէն նուազ եւ ոչ մէկս միւսէն առաւել: Իրարու փոխանակած մեր մէկ բառը, մէկ խօսքը կարող էր առիթներ ստեղծել ուրիշ տարտերու, դռներ բանալ ուրիշ սուգերու եւ յուշեր ու յիշատակներ զարթեցնել որոնք աւելի մրրկէին մեր հոգին ու խանձէին մեր չորցած մարմինները եւ ինչ հարկ երբ անոնք անցած էին ու անօգուտ: Վիշտը համայնատարած էր, խինդը փախած էր այդ ճիւաղային երկրէն, վեհանձնութիւնը՝ մանաւանդ փափկանկատ մաշող խորհուրդները, զմեզ կաշկանդած էին ոչ մէկին մէկ բառ խօսելու, ոչ մէկէն կարեկցութիւն մը հայցելու: Չունէինք ոչ մէկ լումայ, ոչ մէկ պատառ հաց, կային անդին այդ ժողովուրդին մէջ ունեւորներ, որոնք դրամ ալ ունէին, հաց ալ, եւ սակայն ի՞նչ համարձակութիւն անոնց մօտենալու հացի խնդրով, ստամոքսի համար, երբ անոնց սիրտը խանձուած էր,

խռոված՝ բաղդէն, երբ մխիթարանքի խօսք չկար լեզուիս վրայ եւ երբ մանաւանդ անմխիթար էին բաղդի այս խաղերէն քանի որ առաջին անգամն ըլլալով այս թշուառութեան մատնուած էին, մեզի նման սնած չէին տակաւին կեանքի տաժանքին մրուրներով:

Աչքերս վեր չէի ուզեր բարձրացնել, գլուխս իր կամքին թողած էի, գիտէի որ վերը այդ փեռեկտուած տխուր ծառին վերեւ կը հանգչէր մահուան հոգեառ հրեշտակը, դժոխային ժպիտը աչքին, մահուան մանգաղը աջն առած:

Բայց մահուան վախը մեր մէջ սարսուռներ չէր ցաներ, չէինք ցնցուեր դժոխքի գաղափարէն եւ ոչ ալ կրնայինք ժպտիլ երկնից՝ մեզի տուած յաւիտենական հանգըստի գաղափարներով: Այլ որ ժողովուրդին մէջ չկար մարդկային հոգին, սրտի ազնիւ զգացում, գթութեան ներշոյլն անգամ ցամքած էր, տոթէն չորցած աղբիւրի մը պէս: Մին միւսին գայլ կը թուէր, վիշտն ու տառապանքը հազ յաջողած չէին մարդկային այդ թշուառ հոգիները իրարու քով բերել, սանձել արգահատանքի ոգին, իրար հոգալու, վշտակցելու զգացումը, ինչ որ անսովոր վիճակ մ'էր, չտեսնուած երեւոյթ մը մարդկային թշուառ երեւոյթներու պատմութեան մէջ:

Մէկ պատառ հաց, մէկ ափ ալիւր, մէկ կայծ կրակ եղբայր եղբօր կը զլանար. մանաւանդ գալիք օրերու քաղցի հաւանական չչմեցուցիչ ուրուականը մարդս ընչաքաղց ըրած էր, ծակ աչք, ինչ որ դիւային ու հակամարդկային երեւոյթ մըն էր: Անձնասիրական զգացումը որջացած էր այս ամբոխի սրտին մէջ, հակամարդկային հոգին միայն չէր կողոպտուած իրենց ինչքերուն հետ: Անոնց սիրտ վճիտ արեան ամբարը չէր, անոնց երակները՝ գայլութի, ատելութեան, անհամբերութեան ժահրով, թոյնով տոգորուած էին: Ունեւորը չունեւորէն աւելի կուլար. քիչ դարդուոր աւելի յուսահատական, աւելի պագրելի, աւելի անտանելի կը թուէր: Ժողովուրդ մը, ե-

րեք հազար խուժան մը, երեք հազար դարդերով դարնուած՝ հօս ծովու կողքին ծով ցաւերով աղցուն՝ ցեխերու մէջ, գետնին վրայ կը վխտար, որդերու, անբան ճանճերու, անդգայացած սփինքսներու նման. պատկեր մ՚էր այս երեւոյթը որուն նման քիչ արձանագրած է պատմութիւնը:

Մենք քաշուած մեկուսի, համախումբ ծառերու շարքերէն դուրս ձգուած, մեկուսացած մեռեալ ծառի մը տակ կը սպասէինք սուգ մը որ չէր երեւակայուեր… չէր նկարագրուեր… չէր մտաբերուեր…: Այս վայրին մէջ, անբան, անուղեղ անասուն մը ըլլալ պէտք էր տեսնելու, տակալու ու հանդուրժելու համար. անասուն մը ըլլալ պէտք էր որ խելք չունի, զուրկ է բանականութենէ, խորհելու միտքը, զգալու սիրտը, տրամաբանելու գանկը չունի, անշունչ իր մը ըլլալ պէտք էր որ սիրտ չունի, որ զուրկ է սիրելու ընդունակութենէն. թշուառութիւնը ողբալ չգիտէր, որ վերյիշումներ, յիշատակներ սրբատել չունի. հօս քար մը անշունչ անզգայ չորցած ծառ մը ըլլալ պէտք էր, չերեւակայելու համար ազգային այս յետին թշուառութիւնը, ազգային այս մեծ աղէտը. վերջապէս հողակոյտ մը ըլլալ պէտք էր անաչք ու անհոգի որ չի տեսներ անհովիւ, անպաշտպան այս ժողովրդեան վիճակը խղճալի, վիճակը ահաւոր:

Անգլիական կառավարութիւնը շատ ամուր բռնած էր անցքերը ժողովուրդին առջեւ ոեւէ տեղ չի շարժելու համար: Լնդէլին կղզիացած էր ինքն իր մէջ: Անգլիական կառավարութիւնը ժամանակ ժամանակ ժողովուրդին՝ սալ, բրինձ, ալիւր, դդում եւ քիչ անգամ ալ մսեղէն կը հայթայթէր: Յուռմ մը կար, վերին աստիճանաշնորհեալ մարմին մը որու խողովակէն պիտի գար այս ժողովուրդը սնուցանող, ապրեցնող պաշարը:

Արդարութեան նժարը ջախջախուած էր հօս, մարդկային սիրտը փտտած մսի կտոր մը դարձած էր, լեզուն ալ անկարեկիր կոշտ բրածոյացած կաշիի կտոր մը: Բաշ-

խումբերը, անարդար, անհաւասար ու անխղճօրէն կը կատարուէին։ Հարուստին, ունեւորին, զօրաւորին ունեցածը կ'աւելնար, չունեւորին չնչին իրաւունքն ալ ձեռքէ կ'երթար շատ անգամ։ Չէր տրուեր յաճախ այն իրական չունեւորին որուն միակ անունը պիտի ըլլար օրուան·ամէն տեղի զրկուածը հոս ալ զուրկ կը մնար այն ժլատ բաժնէն ինչ որ իր գոյութիւնը քաշքշելու միակ միջոցը պիտի ըլլար։ Տրուած բաժիններն ալ «աչքի տես-բերնի կարօտ» պատառներ էին միայն։Ի՞նչ սեւաւոր օր մ'էր մանաւանդ Հոկտեմբերի այդ օրը...։ Ամբողջ օրով անօթի ու անկրակ մնացինք շատ մը անցնող օրերու նման. մեր հոգւոյն քաղուիլը կ'զգայինք. մեր մաշուած մարմինը քաղցի ու ցուրտի ցնցումներու, գալարումներու, նուաղներու հեւքին տակ կը ճմլուէր. այդ օրը մեր վերջին օրն էր, յարդի վերջին շիւղը՝ վերջին նեղութիւնը՝ որ պիտի կքէր մեր հսկայ հոգին, վիթխարի ուղտին նըման։ Մեր աչքերը չճանչնալու չափ կ'աղօտանային. կըրակ չկար, ոչ մէկ կտոր ալ մեր բերանը նետելու եւ ոչ ալ կանաչ խոտ մը կամ տերեւ մը մեր ներսը գալարուող աղիքները խաբելու։

Անձրեւները կը տեղային հեւ ի հեւ փչուող ծովային հովերէ, ցրտաշունչ քամիները կ'ոռնային ծովուն շրջբոլոր կատղած գայլերու նման. ծովը կատղած, փրփրած կը զարնէր իր ծովեզերքի քարերը։ Լերկացած ծառերու այդ փոքրիկ անտառը՝ ուր կը հանգչէր անհանգիստ ժողովուրդը, հովերու խարազանող այլեկոծութենէն կ'որոտար, ծառերն իրար անցած էին։ Սուգ, վհատութիւն ու չարագուշակ հոգեր ցանող խշրտուքը կուգար մեր ակորները խարանելու, փշոր փշոր ընելու։ Ջուրերը կը Փշշային ողողանական մեր աչքերուն դիմաց, մեր քովէն քիչ անդին։ Երկնից անձրեւներու յաւիտենական ջրամբարները բացուած էին մեր այնքան յոգնած գլուխներուն վերեւ, որոնք ապաստան չունէին, ծածք չունէին...։ Մեր թըշուառութիւնը, մեր սեւ ճակատագիրը սահմանող բաղդը՝

դիւայնօրէն պիտի հրճուէր այդ գիշեր գուցէ մեր անշըն-չացած գիւղերուն վրայ... գուցէ եւ ալ չտեսնէինք վարդայտն արշալոյսը... արշալոյսը... ո՜հ, մեր գանկն ալ փոթորկած էր, մթամած, այդ ծովուն պէս, այդ երկ-նից պէս: Հեղեղային անձրեւները մեր ոտքերուն տակ առուներ բացած էին ուր կը սողոսկէին ջուրերը պղտոր՝ պաղ օձերու պէս: Շատ ուշ ժամանակ երկու տախտակներ կրցած էի ճարել հեռու տեղէ մը. տեղացի բարեսիրտ անծանօթ հրեշտակասիրտ մարդ մը նախախնամութեան նմանող ձեռք մը ինձ տուած էր ժամանակաւորապէս: Եր-կու տխտակներ գլուխ գլխի տուած ծառին ճիշտ կողքին կանգնած՝ եղան մեր այդ գիշերի պահապան հրեշտակնե-րը, մեր հօր ու մօր պէս, այդ էր մեր տունը մեր խրճիթը, երջանիկ կամ ապերջանիկ:

Այդ տախտակներուն տակ նստիլ անհնար էր, պէտք էր ոտքի սպասել, դէշ անձրեւներէն պաշտպանել մեր թի-կունքները որ արդէն թրջած էին ու կը սարսռային, տախ-տակներու գլուխներէն վար ճռացող կաթիլներու շարան շարան շղթաներէն: Գտած էինք երկու քարեր որոնք մեր ոտքերը վեր կը բռնէին անտանելի ցեխերէն ու ջուրերէն որոնք խոշոր առուներու փոխուած էին: Հովերը՝ իրար դէմ բացուող երկու խոշոր անպատսպար, անարգել անց-քերէն՝ որոնք կը կազմէին մեր երկտախտակեայ տան դռները, ազատ ու համարձակ ներս կը խուժէին անձրեւ-ներու հետ: Ծառի լերկ բունէն վար կը սողոսկէին ջու-րերը գալար գալար, մեր կողքն ի վար սահելով վար կը թափէին բեկանուտ ձայներով:

Մեր այդ երեկոյեան ուտեստի պաշարը կը կազմէր միմիայն երկու ափի մեծութեամբ դդմի կտորը, առանց աղի, առանց խղի. նաեւ երկու փայտեր ալ տրուած էին զայն եփելու համար եւ գիշերի ալ որպէս վառելանիւթ: Էհ, ատով ալ գոհ էինք եւ ատոնք այնքան ալ դիւրութեամբ ձեռք բերուած չէին գաղթականական մարմնէն:

Երեկոյեան մօտ էր երբ դիմեցի գաղթային մարմնոյ

չէնքը: Շէնքին հազիւ մօտեցած էի երբ կերակուրներու անո՜ւշ անո՜ւշ հոտերը զիս դիմաւորեցին, գալարուող ախորժակս իր սուր խայթերով զարթնեցաւ, բայց օդ կըլլելէն ի՛նչ կ՚ելլէր: Թունդերս բռնած վեր բարձրացայ, աչքերուս ինկան՝ աստիճաններուն ճիշդ գլխին սալայատակներուն վրայ շարուած չորս-հինգ կազի օճախներ, որոնց վրայ կը հանգչէին կաթսաներ, ոմանք կիսախուփ, ոմանք բերանաբաց. մէկուն մէջ կար հաւ մը, միւսին մէջ ոչխարի միս էր տապկուածը եւ ուրիշի մը մէջ ալ իւղն էր որ կը հալէր. չի կրցայ գիտնալ թէ ինչեր էին կիսախուփ կաթսաներուն մէջ եղածները: Գիրուկ երջանիկ կին մ՚ալ օճախներուն առջեւ ցածլիկ աթոռի մը վրայ բազմած գգալը ձեռքին եփուածներուն համերը կը նայէր:

Օ՜հ, ի՛նչ երջանկութիւն, ըսի իւրովի, հոս անձրեւ չի թափա՛նցեր, հոս հովերը չեն ներգործեր, որքա՜ն ալ գեղեցիկ են առաստաղները, որքա՜ն հաստատուն չէնքի որմերը... հապա այդ կերակուրնե՜րը... որոնց հոտէն մնացած սիրտս ալ քիչ կը մնար հալէր լմննար կրակին վրայ հալուող իւղին նման: Կեա՜նք հրեշտակային... կեա՜նք երկնային... ինչ ալ շուտ մոռցած էի մօտաւոր անցեալս, եւ ի՛նչ դիւթական ի՛նչ հրապուրիչ կը թուէր ինձ հոս եղող ամէն բան որպէս թէ երբեք ընտանեկան օրրան, բարեբաստիկ օրեր ունեցած չըլլայի. եւ ո՛վ կրնար խորհիլ թէ ունեցած էի...: Ապերախտ ժամերը անուշ յուշերս ալ կարծես ինձմէ խլած էին, ինչպէս խըլւած էր գեղս ու շնորհս ալ այդ ժամերուն այդ օրերուն:

Խիստ զգուշաւոր քայլերով դիմեցի դէպի դուռը ուրկէ կախեալ էր մեր այդ գիշերի գոյութիւնը. կօշիկներս ալ մի քանի տեղերէ ծակծկած էին, ջուր ու ցեխ ձեռք ձեռքի տուած հոն լեցուած կը բնակէին համարձակ. հագուստներս ալ հնամաշ իրենց վերջին տէրը գտեր էին ու գլխարկս՝ որ Ռուսական փափախ մըն էր, իր գոյնը ու ձեւը կորսնցուցած էր: Յուշիկ յուշիկ յանցաւորի քայլերով մօտեցայ դրան որ փակ էր, կանգ առի, խեղճութիւ-

Որ ունեցած համարձակութիւնս ալ կողոպտած էր ինծմէ։ Կինը նստած տեղէն վեր բարձրանալով «ո՞վ էք ուզում», ըսաւ։ —Ներեցէ՛ք տիկին, բաճի, այսօրուան պաշարը չեմ ստացած տակաւին անոր համար եմ եկած, արդեօք կարելի՞ է ստանալ։

— Գաղթականների համար ներս գնալ չէ կարելի, չե՞ս իմանում, դռնէն մի քիչ հեռու կաց, էդ աղտոտ կօշիկներովդ էլ համարձակւում ես ներս գնալ, հոս արի ըսաւ, ո՞րտեղից ես։ —Ես Թրքահայ եմ բաճի, տիկին։ —Թրքահա՜յ, բացագանչեց ու շարունակեց ինքնավստահ թօնով մը Բագուցիներու ինքնայատուկ ոճով ու լեզուով, որը մոռցած եմ թէ ինչպէս էր, միայն որ այս բանը կ'ուզէր։

— Չեմ կարծեր որ ձեզի որեւէ բան մը տրուի, որովհետեւ այս կօմիտէն կազմուած է Բագուցիներէ եւ միայն Բագուի ժողովուրդին համար։

— Ներեցէ՛ք տիկին, բաճի, չէ՞ որ ես ալ հայ եմ ու ես ալ գաղթական։

— Կաց մէյ մը նայիր, պատասխանեց, ներսը ովքեր կան. դուռը բանալով ներս մտաւ։ Կերակուրները կը բուրէին Հնդկաստանի համեմունքներէն աւելի քաղցրանուշ, մսեղէնները կը ճէնճէրէին. գաղթականը ո՛ւր, այդ կերակուրները ո՛ւր... ո՛ւր տեսած է գաղթականը ընտանեկան տաքուկ օճախ, ո՞ւր տեսած է խորոված հաւ եւ ո՞ւր տեսած է վայելքը կեանքին։ Անոնք կը վայելէին միայն այդ ամբարտաւան դռնէն ներս կակուղ աթոռներու վրայ բազմող արժանաւոր մարդիկը...։ Սիրտս անցեալի յուշերով կը մղկտար, աչքերուս արցունքը թէեւ չորցած էր բայց կ'զգայի կոպիճներուս հրդեհումը, մարմինս խարխլած տան մը պէս կարծես վրաս կը փլչէր, լացի անարցունք ... արիւն արցունք լացի երկա՜ր... երկար լացի...։ Խորհուրդներս ընկճուեցան յանկարծ դրան թեթեւ ու նիհար ճռնչիւնէն երբ գիրուկ երջանիկ կինը դուրս եկաւ։

— Համբերէ ըսաւ, իրեն ինքնայատուկ ոճով, ներսը

կարեւոր գործեր ունին, կ՚ըսեն որ «հիմա քեզմով չեն կրնար զբաղիլ»:

— Շատ լաւ տիկին, շնորհակալ եմ ձեր ծառայութեան համար, ըսի ես, ու սպասեցի: Կ՚զգայի որ տիկինը յայտնած շնորհակալութեանս համար գոհ էր եւ կ՚ակընկալէր ալ որ աւելի փառաւոր խօսքերով պճնազարդէի իր փառքը, գովաբանէի իր եսը, կրկին ու կրկին շնորհակալութիւն յայտնէի իր մատուցած այս ծառայութեանը համար:

Երկու ժամ անցած էր, այդ դրան վրայ կը մնայի տակաւին՝ վայրկեանէ վայրկեան սպասողական դրութեան մէջ շարունակ, թիկունքս ալ՝ որ պատին տուած էի որպէս նեցուկ կեցող ոտքերուս, կարծես հսկայ ծանրութիւն ունեցող բեռան մը տակ կ՚ընկճուէր: Կ՚ուշանար ներսէն խապրիկ մը գալը, նաեւ կ՚ուշանայի ես քովս հանելու որ կ՚սպասէր ինձ յոյսով մը ողբերգական, իր տարաբախտ եղբօր կ՚սպասէր որ ողորմութեան անծանօթ դռները ձեռք առած էր օտար աստղերու տակ, անլուր անկարեկիր միջավայրի մէջ: Մահը ի՜նչ գերերջանիկ է անանկ վայրկեաններուն, երբ մարդկային արժանապատուութիւնը կը խորտակի, երբ կամքը անզօր է ընելու խորհուրդները, կամեցողութիւններդ բարի, տրամադրութիւններդ ազնիւ: Մահը քաղցր է երբ ետեւէդ քեզի սպասող անուշ յոյսեր չունիս, երբ գորովալից աչքեր չկան քու ճամբուդ սպասող, երբ սրտեր չկան վշտով այրցուն, որ երեւումիդ մէջ կ՚բոսնան իրենց անչափելի, անօրինակ ցաւերու ահաւոր տուայտանքը, խիթերու կատաղանքը, երբ կ՚ոգեւորեն տոկալու բաղդին սարքած հարուածներուն, անհամ, անիմաստ խաղերուն ու կատակներուն:

Կերակուրները վերցուած էին, մութը կ՚իջնէր տակաւ առ տակաւ, կ՚սպասէի տակաւին... Հովը կ՚ոռնար այդ տան շուրջ բոլոր, ծովուն խուլ գոռումը կը լսուէր տան փողոցի դռնէն ներս, հովերէ քշուած անձրեւները կը ճանկռթէին լուսամուտներու ապակիները, կարծես

ծածքի տակ չէի ու դուրսը իջնող անձրեւները գլխուս էր որ կը մաղուէին։ Անցնող դարձողներ շատ եղան այդ վէս դռնէն, այդ անմատչելի անցքերէն, սակայն որու հոգ թէ մէ կը կ՚սպասէր անձկանօք դրան ետեւ, մէկը կար որ խօսքի կ՚սպասէր, մէկը կար որուն կեանքը կախեալ էր այդ օրուայ համեստ բաժնէն, այոի կամ ոչի իրենց տուած վճռէն։

Անգամ մ՚ալ դրան կը մօտենամ, կը բաղխեմ դուռը, անհամարձակ նկուն զգզգով մը, ինչպէս երբեմն մեր հայրենի տան դրան առջեւ հանդիպող ողորմելի աղքատները սովոր էին ընել...։

Դուռը կը բացուի, այս անգամ դրան ներսի պահապանը զիս կ՚ուղէ ճամբու դնել ըսելով երեկոյ է ալ գործերը վերջացած են, այսօր գնա վաղը եկուր...։ — Ներեցէք կը պատասխանեմ անոր, մեր այսօրուայ բաժինը չէ տրուած, եթէ կարելի է ըսէք ներսը թող մեզի ալ բաժին մը տան, երկու ժամէ աւելի սպասած եմ այս յոյսով։ —Ես քեզի կ՚ըսեմ որ հեռանաս, ի՞նչ աներեսութիւն... վաղը եկուր, չես մտնիր անշուշտ։ Դարձեալ կ՚աշխատիմ որ գէթ ներսը անգամ մ՚ալ իմաց տրուի, բարի մարդուկ, կ՚ըսեմ քու պաշտօնէդ գիտակ մարդ մը կ՚երեւիս, միայն ներսը յայտնէ թէ դրան վրայ մէկը կայ որ կ՚սպասէ։ Մեր բարի դռնապանը նեղացած, լաւ լաւ ըսելով դուռը վրայ տուաւ ու ներս քաշուեցաւ։ Դուրսը անձրեւ հեղեղ է. կայծակները բարկաճայթ կը պայթին։ Ի՞նչ եղաւ քոյրս արդեօք այդ տախտակին տակ, ի՞նչ մտատանջութիւններու մատնուեցաւ արդեօք իմ՝ այսքան ուշանալուս համար։ Այս մտային կրծող խորհուրդներով ու հազար ու մէկ տագնապներով կ՚սպասեմ տակաւին կէս ժամ եւս, համբերանքս կը հատնի ալ, բարկութիւնս կը խղդեմ ակռաներուս որ չի պայթի բերնէս դուրս, խոհեմութիւն պէտք է կ՚ըսեմ եղածն ալ վրայ չտալու համար։ Ներսէն ոտնաձայն մը կ՚առնեմ ու դուռը կը բացուի, կ՚երեւի կարճահասակ, ճաղատ, ցրցքնուած, գեղար-

ւեստաւէրի մազերով, փունջ մօրուքով, նիհարակազմ մի–ջահասակ մարդ մը, սակայն վայելուչ ու կոկիկ հագուած գործիչի մը դիմակն ունի կարծես երեսին. գաղթային մարմնոյ ատենապետ Պ. Ա...ն է:

Հա՜... ի՞նչ էք ուզում պարոն կ՚ըսէ. ներեցէք համարձակութեանս կը պատասխանեմ, այսօրուայ մեր սնունդի բաժինը չէ տրուած տակաւին, արդեօք մեր անունը մոռցուա՞ծ էր որ չկանչուեցանք ժամանակին ուրիշներու հետ: Դուք Թրքահայ էք երեւում. Այո ճիշտ էք Թըրքահայ եմ, կը պատասխանեմ: Անկէ վերջ ձեզի պիտի չի տրուի կ՚ըսէ իրեն մասնայատուկ ոճով ու տիրական շեշտերով: —Դուք պէտք է այլ տեղ դիմէք կը յարէ, ինչ որ է այս երեկոյ թող տրուի ըսելով կը դրկէ պահեստապետը որը բանալիներու տրցակը կողին մխած այն ալ իր կարգին մրթմրթալով տրտունջի նշաններ կը յայտնէ, ժամանակը անցած, օրը մթնցած ըլլալուն համար: Կը տրուին վերջապէս նմանը չտեսնուած ժլատ երկու բաժիններ, որը կը կազմէր երկու ափի մեծութեամբ կարմիր դդումի կտորներ առանց աղի ու առանց իւղի եւ երկու նիհար ու կարճուկ փայտեր գիշերի վառելիքի ու կերակուրի պատրաստութեան համար:

Տախտակներուն տակ ենք, քոյրս ցուրտէն եւ սըրտմաշուք սպասումներու տակ ընկճուած գրեթէ անզգայնացած է. դէմքը, ձեռքերը, ականջները պաղած ու կապուտցած են. ա՜խ, կ՚ըսեմ իրովի, դաւաթ մը տաքուկ թէյը միակ ու լման դարմանը պիտի ըլլայ քրոջս. բայց ուրկէ՞ ճարել. ինչե՞ր քաշած եմ մինչեւ այս դդումն ու փայտը ձեռք բերած եմ: Սիրտ կուտամ քրոջս, դդում ու փայտեր բերած եմ կ՚ըսեմ, կերակուր պիտի եփեմ: Քիչ յետոյ պիտի տաքնաս. սառի նման պաղ ձեռքերը կ՚առնեմ ձեռքերուս մէջ ու կը շոյեմ, մերթ գլուխը կը սեղմեմ կուրծքիս ու մի քանի քաջալերական խօսքերով կը ջանամ զինք ոգեւորել: Հովը կ՚ոռնայ, կը սուլէ մեր չորս կողմը. ծովուն ձայնը, գոռում գոչումը աշխարհն է պատեր.

մութը խոր խաւարով մը կ'իջնէ: Կրակ պէտք է ճարել. ուրիշ ճար չկայ. պէտք է դդումը ջուրով եփել: Կրակ պէտք է ճարել...: Այդ մութին մէջ դուրս կուգան տախտակներէն: Ժողովուրդը կը խլրտի, կը շարժի, Հեղեղներուն մէջ է մնացած, մերթ հովուն ձայնը տեղի կուտայ այդ բազմութեան հառաչական դառնում գոչումին, մերթ ալ ժողովուրդին ձայնը կը խղդուի ոռնացող, սուլող, շաչող հովերուն մէջ: Գաղթականական պարագներն ալ անձրեւներ թափանցած են եւ հոն առաստաղներ որքան աւելի մեղմէ բաղդատուր սակայն՝ հոն ալ ջուրն է որ կը մաղուի առաստաղներէն վար որ տանց տանիքի տախտակներ են լոկ, հողով եւ կամ թիթեղներով անծածք:

Որքան մարդ բախտաւոր ու երջանիկ պիտի զգար ինքզինք երբ կարենար ախոռ մը ճարել, փոքրիկ մասր մը ծածքով. ախոռ մը՝ երջանիկ դրախտ մը պիտի ըլլար այդ պարագային: Հապա ի՞նչ ըսեն այն նորածինները. որքա՞ն բախտաւոր էր մանուկ Յիսուս որ գէթ ախոռի մէջ ծնաւ:

Ո՞ւր պէտք է գտնել կրակ մը ձեռք բերելու համար. ո՞վ կայ, որուն կրակը մարած չըլլայ անձրեւէն, եւ ունեցողն ալ ի՞նչ գթառատ սիրտ մը ունեցած ըլլալու էր որ Քրիստոսի անուան համար պարտք կրակ մը տար ուրիշ առթիւ վերադարձնելու պայմանաւ՝ անոր փոխան:

Շօշափելի խաւար է. հովը կ'ոռնայ ծովուն հետ դաշնակցած կայծակները մերթ կը լուսաւորէին ճամբան որ ինկած եմ անդուռ անկրակ մութ գաները. կը փնտռեմ, երկա՞ր կը փնտռեմ կրակ մը, եփելու դդում մը, տաք ջուր մը պատրաստելու որ ինչեր պիտի չարժեր մեզի համար, ապրելու մարմաջը դեռ ինչ գաներու պիտի մղէր: Մեռնիլը մեռնիլ է կ'ըսեմ, գոնէ կամքս կատարեմ, տաք ջուր մը խմենք ու այսպս մեռնինք: Յուսահատիլը մարդկային զգացում չէ կ'ըսեմ, ու կը շրջիմ ծառէ ծառ, անձրեւները կ'իջնեն գլուխս ի վար. ամէն անգամ որ դրան մը, փոքրիկ լոյսի մը կը մօտենամ, իսկոյն պատրաստ

քչփանքի պատասխան մը կը նետուի ճակտիս սեւ կատուի մը պէս. գլուխս առած մութին մէջ կը դառնամ ուրիշ դուռ մը, կ'օրհնեմ տուն ու տեղ անկրես քահանայի մը պէս որ սիրուած չէ իր ծուխերէն: Անձրեւներուն տակ ջրհաւ եմ դարձած, յուսահատութիւնը գիս ընկճել, դերել կը ձգնի. բայց՝ կամքս ընեմ, ջուր մը տաքցնեմ, դդումը ուտենք ու ապա մեռնինք կ'ըսեմ: Չեմ յիշեր քառասուն թէ յիսուն դռներ զարնելէ վերջ՝ ծերուկ մը, անշուշտ շատ բարի ծերուկ մը եղած ըլլալու էր, տուաւ միացող փայտի կտոր մը. խոստացայ իրեն յաջորդ առաւօտ լման փայտ մը տանիլ. ուրախութեամբ մը վերադարձայ քրոջս քով, միացող փայտը՝ որուն կէս մասը տակաւին կրակ էր՝ անութիս տակ բռնած, նուիրական մասունքի մը պէս, գորովիս բոլոր թափովը պահպանած տեղացող ջուրերէն:

Փայտերը թաց են. մարդկային ջանքերով զանոնք վառելը անհնար կ'ըլլայ պահ մը. չկայ լաթի կտոր մը չոր՝ որով կարենամ կրակը հրահրել. կը պայքարիմ թա-քուն բոլոր ուժերովս. այն քարը՝ որուն վրայ պէտք է ես կայնիմ ոտքերս ցեխերէն վեր պահելու համար՝ կրակի փառքին յատկացուցած եմ: Կը կորսնեմ վրայի լաթերս. հանդերձեղէններս, ինչ որ հին է ու մաշած, կը քամեմ զանոնք ջուրերէն ցամքեցնելու համար ու կը փաթթեմ միացող կրակը, գորովի առարկայ սիրունիկ մանկան մը պէս. երբ կրակը շունչիս տակ կեանք առնել կ'սկսի, յան-կարծ հով մը անձրեւներով կը յարձակի յոյսերս խոր-տակելու, ջանքերս փճացնելու, կրակս մարելու:

Պահ մը կը յուսալքուիմ ի տես կրակիս նուաղելուն. անդիէն կայծակ մը կը լուսաւորէ խաւար տախտակեայ մեր տնակը. աչքերս կը հանդիպին քրոջս տժգոյն դէմ-քին, անոր թեքած գլուխը կը տեսնեմ ինչպէս փափուկ ծաղիկը խամրած իր ցօղունին վրայ. պահ մը կարծես կը խելագարիմ, անոր այդ պատկերը, այդ երեւոյթը, այդ տեսքը դալկոյթի բուռն զգացումներով կը համակէ ողջ հոգիս ու համակ մարմինս. կ'ելեքտրականանամ. ջիղերս

կը պրկուին, մազերս փուշ փուշ կ՚ըլլան կը ցցուին, սիրտըս փշուր փշուր կ՚ըլլայ քարերու վրայ ժայռերու կուրծքերուն մէջ փշրուող ալիքներու նման: Ի՜նչ անպարոյն են բնութեան խաղերը խոլ, խաղերը քմշոտ, խորտակել, քանդել, ինչ որ մարդկային է, ինչ որ կամքը կը կամենայ ընել: Խորտակուած յոյսերու դարձեալ կը վերակազմուին, այս է գոյամարտը կեանքի կ՚ըսեմ, պէտք է յաղթել, ընկճել յուսահատութիւնը ապա մեռնիլ: Անգամ մ՚ալ կը յարուիմ յաւերժական գործիս, անգամ մ՚ալ կը խորտակուին յոյսերս... կայծակը անգամ մ՚ալ խուլ խըցիկնիս կ՚այցելէ, քրօջս նոյն նկարը կը ցցուի՝ բարկութեամբ բոցբոցող աչքերուս, այս անգամ աւելի մահատիպ աւելի ցնցող, որ լռիկ ու անխօս մեկուսի՝ կ՚սպառէ իր եղբօր ջանքերու անուշ արդիւնքին: Սակայն կ՚ուշանայ կրակը, բայց չի մարիր, գոեւորող շունչիս տակ, փայփայող գուրգուրանքիս ներքեւ կը փթթի ձմեռի կարմիր վարդը վերջապէս... հոգ չէ թէ շունչս սպառած է, մարմինս կը ցնցուի քամիներէն, ու աչքերս կարմրած կրակ առած փայլերուն պէս:

Հովը նոյն թափովը կ՚ոռնայ, կը լսեմ մեր քովի ջուրերուն ալ վայունը ողբակոծ. քամին կը ցնցէ դարձեալ անզգայ ծառերը, հոն է ժողովուրդը դարձեալ տանջանքի կրկէսին մէջ անոնց ու պճլտան այն չարագուշակ ու ամքած ծառերուն ներքեւ. բայց ո՞ւր է մահուան հրեշտակը... յուսահատութիւնը անոր կուրծքին թառած էր այս անգամ, ան՝ իր թառը փոխած էր իմ գոյապայքարիս մարտնչումներուս մէջ՝ յուսահատօրէն:

Աչքերս կրակին բոցերը կը տեսնեն անհուն հրճուանքով... ջուրը կ՚եռայ արդէն... դդմապուրը եփած է. ծիրանեմաան արշալոյսը այցի կուգայ մեր խցիկը, ժպիտը, զուարթութիւնը շրթներուն՝ այտերուն վրայ:

Օ՜հ, ի՜նչ համեղ էր այդ տաքուկ դդմապուրը... ի՜նչ

անուշահոտ բոյրը կենսալից... տեսքը պաշտելի: Ծակոտ քրտինք, որքան դառն՝ այնքան համեղ:

Ապերջանկութեան անազորոյն այդ վայրին մէջ կը փթթի վերջապէս՝ կամքին ներքեւ, գոհունակ սրտի անորակելի, ինքնածին երջանկութիւնը, ձիւնծաղիկի զուարթ թերթերուն նման որ կը բողբոջին ձիւներու սառ անյոյս վերմակներու ընթերքներէն:

ՎԵՐՋ

ԱԿԱԴԵՄԻԱ

[5 0 4]
A ll / 57174

ԳԻՆ՝ 50 ՍԷՆԹ

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220057174